पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

पुस्तक—वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

BIBLIOTHECA INDICA:

A

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

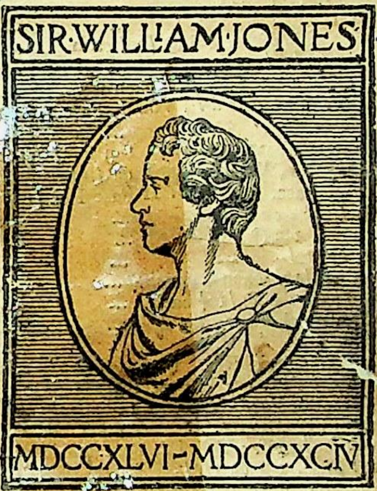
NEW SERIES, No. 1188.

गृह्यसूत्रम्

गोभिलप्रणीतम्, श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृतभाष्यसहितम्, तेनैव परिशोधितम् ।

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA,

WITH A
COMMENTARY BY THE EDITOR.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKARA.

VOL. II, FASCICULUS II.

(SECOND EDITION.)

CALCUTTA:
PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1908.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—
MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc 1-5, Vol, IV, Fasc. 1-8 @ /10/	...	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasramī	...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṇdilya, (English) Fasc. 1	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
*Ātharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ /10/	...	1	14
B[illegible]udhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I @ /10/ each	...	2	8
*Bh[illegible]atī, Fasc 4-8 @ /10/-	...	3	2
Bh[illegible]a Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/-	...	3	2
Brahmā Sutra, Fasc. 1, @ /10/-	...	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	3	2
Çatadusani, Fasc. 1-2	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	14	6
Çatasāhasrikā-[illegible] Prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ /10/ each; Vol. IV, Fasc. 1-6	...	36	14
[illegible]avārtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	...	7	8
[illegible]uta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Acvālāyan, Fasc 4-11 @ /10/ each	...	5	0
Ditto Çānkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @/10/ each	...	10	0
Ditto Lāṭyāyan Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
[illegible]hāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Çrī B[illegible]ā Kaumundi, Fasc. 1-2	...	1	4
Dān Kriyā Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	4	6
Gadādhara [illegible] Ditto Acārasāra, Vol II, Fasc. 1-2	...	1	14
Gobhiliya G[illegible]hyo Sutra, Fasc. 4-12 @ /10/	...	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /1/4/- each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	...	3	2
Lalita-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...		14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	16	14
Manuṭīkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇdeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
* Ditto (Text) Fasc 5-7 @ /10/	...	1	14
*Mīmāṁsā Darçaṇa, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	...	8	12

BIBLIOTHECA INDICA:

A

Collection Of Oriental Works

PUBLISED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 1180 & 1188.

THE

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA,

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR.

(Thoroughly revised)

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.

VOL. II.

SECOND EDITION.

CALCUTTA:

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA;

AT THE SATYA-PRESS, No, 27, Ghose's Lane,

1908

गोभिलगृह्यसूत्रम् ।

महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-
कृतभाष्यसहितम् ।

तेनैव परिशोधितं परिवर्त्तितं परित्यक्तं परिवर्द्धितञ्च ।

(द्वितीयभागरूपम् द्वितीयसंस्करणम् .)

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसोसाइत्याख्यसमाजानामनुमत्या
व्ययेन च,

कलिकाताराजधान्यां

नं २७, घोषेस्लेन—सत्ययन्त्रे
मुद्रितम् ।

॥ शाका: १८३० ॥

कथं छेदयेत्? उच्यते,—

यथा माꣳसाभिघाराः पिण्डा भविष्यन्तीति ॥ १३ ॥

यथा येन प्रकारेण मांसाभिघाराः मांसव्यञ्जनाः पिण्डा भविष्यन्ति, इति तथा छेदयेत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च माꣳसचरुञ्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रसव्यमुदायुवन् ॥ १४ ॥

प्रसव्यं अप्रदक्षिणम्। कृतभाष्यमन्यत्। अत्रापि, मांसाभावे पायसः स्यात्। तदिदमुक्तमस्माभिरधस्तादेव, "ओदनव्यञ्जनार्थन्तु"—इत्यादिना ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

शृतावभिघार्य्य दक्षिणोद्वास्य न प्रत्यभिघारयेत् ॥ १५ ॥

दक्षिणा दक्षिणस्याम्। गतमन्यत् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

दक्षिणार्द्धे परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्व्वोपक्रमाः ॥ १६ ॥

परिवृतस्य स्थानस्य दक्षिणार्द्धे दक्षिणांशे, तिस्रः त्रिसंख्याकाः कर्षूः केनचित् खानयेत्। अन्यस्य पुनरसम्भवे स्वयमपि खनेत्। कर्षूर्नाम अवटो गर्त्त इत्यनर्थान्तरम्। कथम्भूताः? पूर्व्वोपक्रमाः। पूर्व्वस्यां दिश्युपक्रमो यासां ताः, तथाविधाः,—इत्यर्थः। तथाच, पूर्व्वस्यां दिश्युपक्रम्य पश्चिमायां दिशि खननं समापनी-

२६

यम् । पितृत्वात् प्रसव्यखननमित्यभिप्रायः । अथवा । उपक्रम्यते,—इत्युपक्रमः । पूर्व्वा कर्षूरुपक्रमो यासां कर्षूणां, ताः तथोक्ताः । तथाभूताः खानयेत् । का पुनः पूर्व्वा ? या खल्वात्मनः पुरतः क्रियते । एतदुक्तं भवति । प्रथमतः पूर्व्वां कर्षूं खानयेत्, ततो मध्यमां, तत उत्तमाम्,—इति । तथा चोक्तम् ।

"पुरतो याऽऽत्मनः कर्षूः सा पूर्व्वा परिकीर्त्त्यते ।
मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद्दक्षिणत उत्तमा" ।

इति । तथाच, इमाः कर्ष्वो दक्षिणसंस्था भवन्ति । खननञ्चामूषां शङ्कुना करणीयम् । स च,—

"शङ्कुश्च खादिरः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः ।
शङ्कुश्चैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

कीदृशीः कर्षूः खानयेत् ? उच्यते,—

प्रादेशायामाश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथाऽवखाताः ॥ १७ ॥

प्रादेशायामाः प्रादेशदीर्घाः । पृथुशब्दो धर्म्मवचनः । चतुरङ्गुलं पृथु यासां, ताः चतुरङ्गुलपृथ्वीः । पृथु पृथुत्वं परिणाहः,—इत्येतत् । तथा चतुरङ्गुलं अवखातं यासां, ताः तथाऽवखाताः । विशेषमाह कर्म्मप्रदीपः ।

"वाय्वग्निदिङ्मुखान्तास्ताः कार्य्याः सार्द्धाङ्गुलान्तराः ।
तीक्ष्णाग्रा यवमध्याश्च मध्ये नावद्वोत्किरेत्" ।

इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पूर्व्वस्याः कर्ष्वाः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति ॥ १८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्रापि, लक्षणग्रहणस्य पूर्व्वोक्तमेव प्रयोजनं बोद्धव्यम् । बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कश्चिदत्र विशेषमाह,—

अपरेण कर्षूः पर्य्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ १९ ॥

अपरया अदूरवर्त्तिन्या दिशा,—इत्यर्थे एणप्प्रत्ययान्तोऽयमपरेणशब्दः तद्योगात् कर्षूरिति द्वितीया । तथाच, अयमर्थः । कर्षूणामदूरवर्त्तिन्या पश्चिमया दिशा, अग्निं पर्य्याहृत्य सर्व्वतोभावेनाहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणोति ॥ २० ॥

आच्छिन्नं आ सम्यक्,—उपमूले छिन्नं दर्भमुष्टिं, सकृदेकवारं स्तृणोति,—"पश्चादाऽऽस्तीर्य्य"—इत्युक्तया रीत्या ; प्रकृतस्याग्नेश्चतुर्दिक्षु । अत्र, आच्छिन्नमिति वचनस्यार्थवत्त्वार्थमुपमूललूनत्वावगमात् तस्य च पित्रर्थत्वात् प्राचीनावीतिनैतत् कर्त्तव्यम्,—इत्यवगम्यते ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

कर्षूश्च ॥ २१ ॥

स्तृणोति,—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

किमनियमेन ? न । कथन्तर्हि ?—

पूर्व्वोपक्रमाः ॥ २२ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। कर्षूणां स्तरणं खल्विदं दक्षिणपूर्व्वाष्टमदिगग्रैः कुशैः दक्षिणान्तादारभ्य करणीयम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"अग्न्याशाग्रैः कुशैः कार्य्यं कर्षूणां स्तरणं घनैः।
दक्षिणान्तात्तदग्रैस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत्"।

इति। इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमभितः कर्षूणां स्तरणं कर्त्तव्यम्? आहोस्विन्मध्यतः?—इति। अग्निवदभितः,—इति ब्रूमः। कुतः? अग्निस्तरणसमभिव्याहारेणोपदेशात्तथाऽवगतेः। अग्नेः खल्वभित एव स्तरणमिति तावन्निर्व्विवादम्। तत्सामान्यात् कर्षूणामपि तथैव स्तरणमित्ययमर्थोऽस्माकमागच्छति हृदयम्। आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। लेखाकरणोपपत्तेश्च। कर्षूणां मध्यतः किल लेखाकरणं वक्ष्यामः। तदुपपत्तये च अभितः कर्षूणां स्तरणमिति प्रतिपद्यामहे। न खलु कुशैः स्तृतानां कर्षूणां मध्यतो लेखा कर्त्तुं शक्यते। अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—स्तरणमिदं कर्षूणां मध्यतः करणीयम्,—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पश्चात् कर्षूणाᳬ स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

केन?—

दक्षिणाग्रैः कुशैः ॥ २४ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

कीदृशं स्वस्तरमास्तारयेत् ?—

दक्षिणाप्रवणम् ॥ २५ ॥

इदमपि व्याख्यातप्रायमेव ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

वृषीञ्चोपदध्यात् ॥ २६ ॥

वृषी नाम काष्ठमयो द्वादशाङ्गुलपरिमित आसनविशेषः, उपवेशश्चाख्यायते। ताञ्च उपदध्यात् स्थापयेत्। चशब्दः स्वस्तरेण सम्बन्धकरणार्थः। तेन, स्वस्तरोपरि वृषा उपधानम्,—इति केचित्। चशब्दात् उपशब्दाच्च स्वस्तरस्योप समीपे वृषीं दध्यात्। अतएव परतः स्वस्तरोपरि द्रव्याणामासादनं सूत्रयिष्यते। अस्या-अपि स्वस्तरोपर्य्येवासादने इदमपि तत्रैवासूत्रयिष्यत्, अत्रैव वा स्पष्टार्थं 'तत्र' ग्रहणमकरिष्यदाचार्य्यः। तदकरणादवगच्छामः,—नास्याः स्वस्तरोपर्य्यासादनम्,—इति। एवमपरे। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्। उपदध्यादिति वचनादुपधानमेवास्याः कर्त्तव्यमदृष्टार्थं, न पुनरुपवेशनार्थं तदासादनमिति नारायणोपाध्यायप्रभृतयः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

तत्रास्मा आहरन्त्येकैकशः सव्यं बाहुमनु ॥ २७ ॥

तत्र,—इत्यतिक्रान्तस्य स्वस्तरस्य परामर्शो न वृषाः। कथं ज्ञायते ? "स्वस्तरे सर्व्वमासाद्य"—इति परिशिष्टकारवचनात्।

तत्र स्रस्तरे वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्येकैकशः आहरन्ति। कथमाहरन्ति? अस्मै सव्यं बाहुमनु। अस्मै,—इत्यत्र "षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या"—इति वचनात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्य यजमानस्य सव्यं बाहुं अनु लक्ष्मीकृत्य,—अप्रादक्षिण्येनेत्यर्थः। अथवा। अस्मै,—इति तादर्थ्ये चतुर्थी। अस्मै यजमानाय, अन्ये शिष्यादय आहरन्ति। समानमन्यत्। अन्यस्य पुनरसम्भवे स्वयमेवाहरेत् ॥ ० ॥ ॥ २७ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि द्रव्याणि? उच्यते,—

चरुस्थाल्यौ मेक्षणे कंसं दर्व्वीमुदकमिति ॥ २८ ॥

ओदनचरुमांसचरुसहिते पूर्व्वोक्ते चरुस्थाल्यौ आहरन्ति। एवमुत्तरत्रापि। इतिकार-करणात् अन्येषामप्यञ्जनपिञ्जूलीयवतिलपुष्पप्रभृतीनां येषामुपरिष्टाद्विनियोगः सूत्रयिष्यते, इह चासादनं कण्ठतो नोक्तं, तानि चासादयन्ति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पत्नी वर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि ॥ २९ ॥

स्थगरं चन्दनादिगन्धद्रव्यम्। तथा चोक्तम्।

"स्थगरं सुरभि ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम्"।

इति। स्पष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तस्यास्त्वेवाञ्जनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जूलीरञ्जयति सव्यन्तराः ॥ ३० ॥

तस्यामेव शिलायाम्,—एवशब्दादवर्हिषि निहितायां, चशब्दात् प्रकृता पत्नी, अञ्जनं निष्टृष्य विशेषेण घर्षयित्वा। निघर्षणो-पदेशात् अञ्जनपदेन सौवीराञ्जनमभिप्रेतमित्यवगच्छामः। कुतः? इतरस्य घर्षणानुपपत्तेः। तथा चोक्तम्।

"सौवीराञ्जनमित्युक्तं पिञ्जूलीनां यदञ्जनम्"।

इति। तेनैवाञ्जनेन तिस्रः त्रिसंख्याकाः, दर्भपिञ्जूलीः पूर्व्वोक्त-लक्षणाः, अञ्जयति स्रक्षयति पत्नी। किं यथेच्छम्? न। कथन्तर्हि? सव्यन्तराः। विशेषेणान्तरमवकाशोव्यन्तरं तत्-सहिताः सव्यन्तराः। खाविच्छलाकावदिति यावत्। अथवा। सव्यशब्दो नानावचनः। तेन, नानाऽन्तराः,—इति पूर्व्वोक्त-एवार्थः॥ ०॥ ३०॥ ०॥

तैलञ्चोपकल्पयेत्॥ ३१॥

चशब्दात् स्वस्तर एव। तदस्यातिक्रान्तेन स्वस्तरेण सम्बन्धो-बोद्धव्यः॥ ०॥ ३१॥ ०॥

क्षौमदशाञ्च॥ ३२॥

अतसीसूत्रदशाञ्च स्वस्तर एवोपकल्पयेत्॥ ०॥ ३२॥ ०॥

शुचौ देशे ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य॥ ३३॥

शुचौ पवित्रे, देशे—गोमयेनोपलेपिते। कथं ज्ञायते?

"शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्"।

इति मनुस्मरणात्। ब्राह्मणान्, ब्राह्मणग्रहणात् क्षत्रियादिप्रतिषेधः। अनिन्द्यान्,—निन्द्याः निन्दार्हाः, ते न भवन्तीत्यनिन्द्याः, तान् अनिन्द्यान्। अयुग्मान् विषमसंख्याकान्,—बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन्, उदङ्मुखान् उपवेश्य। उपवेशनञ्चामीषां कर्षूणां दक्षिणतः स्यात्। एवं खल्वग्रतो ब्राह्मणानां कर्षूपिण्डा भविष्यन्ति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमत्र वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमुपवेशयेत्, उत यावदुक्तत्वान्न?—इति। तत्र, अविधानादिह वैश्वदेवस्यैवाभावः,—इति केचित्। तदसङ्गतम्। कस्मात्? वैश्वदेवपूर्व्वस्यैव श्राद्धस्य शास्त्रान्तरे विधानात्। तथाच मनुः।

"तेषामारक्षभूतन्तु दैवं पूर्व्वं नियोजयेत्।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्ज्जितम्"।

इति। "स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्ये"—इति, "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति चास्मदीये श्राद्धकल्पे। यावदुक्ते क्रियमाणे तु ब्राह्मणानामुपवेशनमात्रं स्यात् न भोजनम्। न चैवमिष्यते। इष्यत एवेति चेत्। न। कुतः? "वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्"—इति विशेषोपदेशादत्रायुग्मानां ब्राह्मणानामाशनावगतेः। "योवा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्"—इति च लिङ्गात्। तस्मात्,—श्राद्धकल्पस्यापेक्षितत्वात्—वैश्वदेवार्थं युग्मान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखानुपवेश्य ततः पितृब्राह्मणानुपवेशयेत्,—इति सिद्धान्तः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"स्वस्तरे सर्व्वमासाद्य यथावदुपयुज्यते।
दैवपूर्व्वन्ततः श्राद्धमत्वरः शुचिरारभेत्"।

इति"। किमर्थं तर्हि वैश्वदेवस्यासूचणम्? उच्यते। प्रधानस्य पितृयज्ञस्य सूत्रणे तदङ्गं वैश्वदेवमसूत्रितमपि प्राप्यत एवेति मन्यमानः खल्वाचार्य्यो नात्र वैश्वदेवं सूत्रयाञ्चकारेति श्लिष्यते। अथवा। अनिन्द्यानित्यनेन ब्राह्मणपरीक्षां सूचयन् दैवञ्चात्रासूचयन् दैवे ब्राह्मणपरीक्षा नास्तीति दर्शयति। तथाच मनुः।

"ब्राह्मणं न परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित्।
पित्र्ये तु कर्म्मणि प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः"।

इति ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

दर्भान् प्रदाय ॥ ३४ ॥

दर्भानासनेषु दत्त्वा। तथा चास्मदीयं श्राद्धकल्प-सूत्रम्। "आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य"—इति। आदिशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। तेन दर्भादीनर्घ्यपर्य्यन्तान् प्रदाय—अर्घ्यपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा,—इत्येतत्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"आसनाद्यर्घ्यपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम्।
कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्"।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

उदकपूर्व्वन्तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याꣳश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ३५ ॥

उदकं पूर्व्वं यस्य तदुदकपूर्व्वं तिलोदकं तिलमिश्रमुदकं ददाति। एतदुक्तं भवति। प्रथमं केवलमुदकं दत्त्वा ततस्तिलमिश्रमुदकं

ददाति —इति। केन मन्त्रेण ददाति? असावेतत्ते तिलोदकमित्यनेन मन्त्रेण। किं कृत्वा? असौ—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने सम्बोधनविभक्त्या पितुर्नाम गृहीत्वा उच्चार्य्येति प्राञ्चः। नैतत् समीचीनम्। कस्मात्? 'पितुर्नाम गृहीत्वा'—इति नामग्रहणमुपदिश्य 'असावेतत्ते'—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। न हि 'असौ'—इत्यत्र 'पितुर्नाम गृहीत्वा'—इत्यस्यां वर्णनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति। "असाविति नाम गृह्णाति"—इति कात्यायनसूत्रं प्रमाणमिति चेत्। न। 'पितुर्नाम गृहीत्वा"—इत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः। शास्त्रान्तरपरिभाषायाश्च शास्त्रान्तरेऽनुपयोगात्। तस्मात्। 'एतत्ते'—इति 'तस्मै ते'—इति च द्वयं यथा प्रयुज्यते, तथा अमुकशर्म्मन्नसावेतत्ते इति द्वयमेव प्रयोक्तव्यं भवत्यदृष्टार्थम्। प्रत्यक्षोपस्थितेनादःपदार्थेन ब्राह्मणेन समं पितुरभेदबुद्ध्यर्थञ्चेत्यादरणीयम्।

"नामग्रहणवचनमेकदेशोक्तौ सर्वनाभिप्रायम्। तेन गोत्रादेरप्युल्लेखः"—इति वदन्ति। तथा चास्मदीयं स्नानसूत्रपरिशिष्टम्।

"गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति।
सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि।
पितुरक्षय्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति।
शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति"।

इति। इदञ्च तिलोदकदानं पात्रेष्वेव कर्त्तव्यं न ब्राह्मणहस्तेषु।

कस्मात्? "पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्"—इति वचनात्। तिलोदकदानपात्रञ्च—

"आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम्।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च।
कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम्।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं स्मृतम्"।

इत्युक्तलक्षणं बोद्धव्यम्। आह। किमानन्तर्य्यात् तिलोदकमेव मन्त्रेण ददाति, उत केवलोदकमपि?—इति। तिलोदकमेव,—इति ब्रूमः। कस्मात्? आनन्तर्य्यादेव। तथाच कर्मप्रदीपः।

"तूष्णीं पृथगपो दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्"।

इति ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ३६ ॥

अप उदकं, उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा, एवमेव तूष्णीमुदकदानपूर्व्वकं मन्त्रेण तिलोदकदानं, इतरयोः पितामहप्रपितामहयोः, नाम गृहीत्वा कर्त्तव्यम्। तिलोदकदानाच्च परतो गन्धोदकमपि मन्त्रेण पात्रेष्वेव दद्यात्। तथा चोक्तम्।

"तूष्णीं पृथगपो दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्।
गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु"।

इति। अत्र च, 'गन्धोदकञ्च'—इति चकारं कुर्व्वन् गन्धोदकस्यापि, तिलोदकवत् मन्त्रेण पात्रेषु दानं बोधयति। "अस्मिन्नवसरे तिलगन्धोदकैः पात्राणां पूरणं कर्त्तव्यम्। उपयोमस्त्वयने-

जनार्थतया पश्चात् सूत्रयिष्यति"—इति नारायणोपाध्याया: ॥ ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

तथा गन्धान् ॥ ३७ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण--नामग्रहणपूर्व्वकं मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः। गन्धान्--बहुवचनात् गन्धादीन्, ददाति। दानञ्चामीषां ब्राह्मण हस्तेष्वेव न पात्रेषु। कस्मात्।

"गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च।
धूपञ्चैवानुपूर्व्वेण अग्नौ कुर्य्यादतः परम्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणꣳ होष्यतः ॥ ३८ ॥

होष्यतः होमं करिष्यतो यजमानस्य 'अग्नौ करिष्यामि'--इत्यामन्त्रणं कर्त्तव्यम्। ननु, आमन्त्रणं करोति,--इति वक्तव्ये किमर्थं होष्यतः,--इति विभक्त्यतिक्रमः क्रियते? उच्यते। आमन्त्रणं करोति,--इत्युक्ते गन्धादिप्रदानादनन्तरमेव आमन्त्रणं स्यात्। होष्यतः,--इति तु कुर्व्वन् होमं करिष्यत एव आमन्त्रणं न गन्धादिप्रदानात् परत एव,--इत्युपदिशति। तेन, मध्ये अन्यदपि किञ्चित् कर्म्म अस्ति,—इत्यवगच्छामः। किं तत्? भूमिशोधनमण्डलकरणादि। तदिदमर्थं होष्यतः,--इति विभक्त्यतिक्रमः क्रियते। एवमेके। 'अग्नौ कुर्य्यादतः परम्"—इति वचनान्नात्रास्मिन्नवसरे भूमिशोधनादि। एवमपरे। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्।

तदिदमामन्त्रणं सर्व्वेषां ब्राह्मणानां सकृदेव स्यात्, प्रधानस्यैकस्यैव वा। कस्मात्? "सर्व्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्व्वान् वा"—इति ग्रन्थान्तरात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

तैश्च ब्राह्मणैः,—

कुर्व्वित्युक्ते कंसे चरू समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्—स्वाहा सोमाय पितृमतइतिपूर्व्वांᳫ स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनाय इत्युत्तराम् ॥ ३९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। यथानिर्द्देशमेवैष होमः कर्त्तव्यः, न पुनर्मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः। परन्तु, स्वाहाकारेण हुत्वा पश्चात् सोमाय पितृमते,—इत्यादि मन्त्रशेषः समापनीयः। ॐकारश्च प्रत्येकं मन्त्रादौ न करणीयः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"स्वाहां कुर्य्यान्न चात्रान्ते न चैव जुहुयाद्धविः।
स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत्"।

इति।

"नोङ्कुर्य्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित्।
अन्येषाञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना"।

इति च। अत्राह। निर्द्देशसामर्थ्यादेव पूर्व्वोत्तरत्वे सिद्धे, पूर्व्वाम्—इति, उत्तराम्—इति च, वचनमनर्थकम्। अथोच्यते, कारणं वक्तव्यम्। उच्यते। "अग्नये च सोमाय च जुहोति"—इत्यध्वर्य्युशाखादिषु देवताविपर्य्यासः श्रूयते, तन्निरासार्थमाचार्य्यः "पूर्व्वाम्" "उत्तराम्"—इत्याह।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कर्त्तव्यः, आहोस्विदुपवीतिना, उताहो अनियमेन?—इति। अनियमेन,--इत्याह। कस्मात्? इतः परं प्राचीनावीतिना कृत्योपदेशात्। इतः परं खल्वाचार्य्यः प्राचीनावीतिना कृत्यमुपदिशन् अत्राग्नौकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोरनियमं दर्शयति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीतिश्रुतिश्रुतेः।
अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन च।
निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि हूयते"।

इति। तथाच श्रूयते। "अग्नौकरणहोमे प्राचीनावीती भूत्वा"--इत्यादि। "स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः"--इति च माध्यन्दिनीये ब्राह्मणे।

"अग्निमान् निर्व्वपेत् पूर्व्वं चरुं वा शस्यमुष्टिभिः।
पितृभ्यो निर्व्वपामीति सर्व्वं दक्षिणतो न्यसेत्"।

इति च मात्स्ये पुराणे। तस्मादुभयस्वरसाद्विकल्पः,—इति परिशिष्टकृतः कात्यायनस्याभिप्रायः। तस्मात्,—ऊर्द्धं प्रचीनावीतित्वोपदेशात् अग्नौकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोरनियमः,--इति सूत्रकारस्याभिप्रायोऽस्पष्टः परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतः,—इति भट्टनारायणशूलपाणिरघुनन्दनादिमतमादरणीयम्।

यच्च वर्णितम्,—"येषान्तिस्र आहुतयो हूयन्ते, येषां चाग्निः पूर्व्वमिज्यते, स्वधाकारान्ताश्च मन्त्राः, तद्विषयं प्राचीनावीतित्वम्। येषान्तु द्वे आहुती, सोमश्च पूर्व्वं हूयते, स्वाहाका-

रान्ताश्च मन्त्राः; तेषामुपवीतित्वम्। 'अथोपवीती सोमं पितृमन्तमग्निं कव्यवाहनञ्च यजेत, प्राचीनावीती चेत् अग्निं पूर्व्वं, स्वाहास्थाने स्वधापदञ्च दत्त्वा जुहोति'--इति सूत्रान्तरात्"--इति। तदसङ्गतम्। अस्मद्गृह्ये सोमपूर्व्वाहुतिद्वयस्यैव सूत्रणात्। अस्मत्परिशिष्टकारणैव द्वयोरेव पचयोः स्वहस्तितत्वाच्च। अपिच। अग्न्याद्याहुतित्रयपचएवोपवीतित्वं दृश्यते। तथाच मत्स्यपुराणे,--

"अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कुर्य्यादाप्यायनं बुधः"।

इत्यभिप्राय,—

"यज्ञोपवीती निर्व्वर्त्य ततः पर्य्युचणादिकम्।
प्राचीनावीतिना कार्य्यमतः सर्व्वं विजानता"।

इत्युक्तम्। आदिपदाद्धोम उक्तः,—इति वाचस्पतिमिश्राः। तथा तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम्। "अथ पुनरुपवीती दक्षिणजान्वाच्य मेचणेनोपस्तीर्य्य तेनावदायाभिघार्य्य सोमाय पितृमते स्वधानम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति, यमायाङ्गिरसे स्वधानम इति द्वितीयाम्, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमइति तृतीयाम्"--इति। तथा सांख्यायनसूत्रम्। "दक्षिणजान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागासीनो मेचणेन जुहोति अग्नये कव्यवाहनाय"--इत्यादि। तस्मात्, सूत्रान्तराणि तत्तच्छाखिनामेव प्राचीनावीतित्वादिकमुपदिशन्ति नास्माकम्।
यदपि शौनकवचनम्--

"स्वाहाकारेण होमे तु भवेद्यज्ञोपवीतवान्।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चात् सोमाय हूयते"।

इति। तदपि बह्वृचविषयम्। तथाचाश्वलायनकल्पसूत्रम्। "प्राचीनावीतीऽग्निमुपसमाधाय मेक्षणेनावदायावदानसम्पदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानम इति, स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती"--इति।

परिशिष्टीयवचनद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्वं गोभिलीयानामग्नौकरणहोमे उपवीतित्वञ्च परिशिष्टप्रकाशकारः प्राह। तदपि न समीचीनम्। न खलु व्यवस्थायां किमपि प्रमाणमुपलभामहे। शाखान्तरविषयत्वाद्वचनान्तराणाम्। न खल्वत्र व्यवस्था परिशिष्टकारेण दर्शिता। कल्प्यते,--इति चेत्, यदृच्छोपनता खल्वियं कल्पना, न तु प्रमाणोपेता। एवं खल्वपहस्तितैव शास्त्रमर्य्यादा स्यात्। अस्मत्परिशिष्टं खल्वेतत् कात्यायनकृतं कर्म्मप्रदीपाख्यम्। कथं ज्ञायते? अध्येतृसम्प्रदायप्रसिद्धेः। अतएव छन्दोगपरिशिष्टमित्याख्यायते। भवानपि नात्र विप्रतिपद्यते। एवञ्च, अस्माकमेवैष विकल्पः कात्यायनेनोपदिष्टः--इत्यकामेनापि वक्तव्यम्। न खल्वस्मत्परिशिष्टे शाखान्तरेषां विधिरुचितोवर्णयितुम्।

अस्मद्गृह्यकारेण परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशात् व्यक्तमग्नौकरणहोमे उपवीतित्वं दर्शितम्,--इति ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि अनादेयवागेव। कुतः? परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरतोनित्यवदुपवीतित्वाभिप्रायकत्वे प्रमाणाभावात्। तस्यानियममात्रपरताया एव परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतत्वाच्च। परिशिष्टवचने सव्यापसव्ययोर्व्विकल्पः,--इति सएवावाह।

"परिशिष्टीयं पूर्व्ववचनं पूर्व्वपक्षाभिप्रायं, उत्तरवचनन्तु सिद्धान्ताभिप्रायम्, अतएव तत्र सिद्धान्तद्योतनार्थो वाशब्दः"—इति महायशाः। तदप्यसङ्गतम्। कस्मात्? वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात्। श्रुति-द्वैविध्येन विकल्पस्योपपन्नतरत्वाच्च। अपिच। एवं खल्वग्नौ-करणहोमेऽपि नियमतः प्राचीनावीतित्वे, 'अत ऊर्द्ध्वं प्राचीनावीतिना'—इति सूत्रणमाचार्य्यस्यासङ्गतं स्यात्। तस्मादाचार्य्य-विरुद्धोऽयं पक्षः। अलमतिप्रसङ्गेन।

प्रकृतमधुनोच्यते। अनग्निमता खल्वत्र पित्र्यब्राह्मणपाणौ अग्नौ करणहोमः करणीयः। तथा चात्रैव कर्म्मणि कर्म्मप्रदीपः।

"पित्र्ये यः पंक्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान्।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्"।

इति। यच्च,—'अग्निमतामेवात्राधिकारः। "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा"—इति विष्णुसूत्रे, "वह्नौ हुत्वा दद्यात्"—इति कात्यायनसूत्रे च, अग्निवचनात् विप्रपाण्यादेर्व्यवच्छेदात्। शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत्। पितृयज्ञीयहोमस्य लौकिकाग्नौ निषेधाच्च'—इति तत्त्वकारेणोक्तम्। तन्न समीचीनम्। कस्मात्? अस्मत्परिशिष्टकारेण अस्मिन्नेव कर्म्मणि अनग्निमतो विप्रपाणौ होमोपदेशात्। आचार्य्येणापि 'जुहुयात्'—इति सूत्रितं, न पुनर् 'अग्नौ जुहुयात्'—इति। अग्नौ होमोपदेशस्तु कठादिशाखिविशेषाणामेव नास्माकम्। कथं ज्ञायते? विष्णुप्रभृतीनां तत्सूत्रकारत्वात्। 'अन्वष्टकासु'—इति बहुवचनोपन्यासाच्च। मध्यमायां खल्वस्माकमन्वष्टक्यकर्म्म,—इत्यवोचाम। न खलु

स्वशास्त्रोपरोधेन परशास्त्रादरणं कर्त्तुमुचितम्। तथात्वे वा, तदुक्तमासादिश्राद्धमप्यस्माकं स्यात्। न चैवमिष्यते। तस्मादनादरणीयमेतत्।

अस्मिन्नेवावसरे पात्रेषु हुतशेषदानादिकं करणीयम्। कुतः? "तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्"—इत्यादिवचनात्। ब्राह्मणभोजनादिकमप्यस्मिन्नेवावसरे कर्त्तव्यम्। न च अनुपदेशात् नास्त्येव ब्राह्मणभोजनादिकम्—इति वक्तव्यम्। तस्यास्मत्श्राद्धकल्पादिसिद्धत्वात्। "यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्—इति च लिङ्गात्। ब्राह्मणोपवेशनस्य पात्रेषु हुतशेषदानादेश्चार्थवत्त्वोपपत्तेश्च। प्रमाणान्तराणि विचारान्तराणि चास्माभिर्ग्रन्थगौरवभयादुपेक्षितानि बुद्धिमद्भिरूहनीयानि ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके तृतीया खण्डिका।

अत ऊर्द्धं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् ॥ १ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। वाग्यमनोपदेशात् मनसैव मन्त्रोच्चारणम्। "वाग्-यतेन,—इति लौकिक्या वाचः प्रतिषेधो न मन्त्राश्रयायाः, मन्त्रो-पदेशसामर्थ्यात्"—इति केचित्। तत्तु नातीव समीचीनम्। कुतः? इतः पूर्व्वमपि तदविशेषात्। न खलु कृत्यमध्ये लौकिक्या वाचः कथनं शिष्टैरनुमन्यते ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जूलीं गृहीत्वा दक्षिणाग्रां लेखामुल्लिखेदपहता असुरा इति ॥ २ ॥

सव्येन वामेन पाणिना दर्भपिञ्जूलीं पूर्व्वोक्तलक्षणां गृहीत्वा दक्षि-णाग्रां लेखां—रेखां उल्लिखेत् कुर्य्यादित्यर्थः। प्रत्ययार्थमात्र-विवक्षा। अपहता इति मन्त्रेण। कस्मिन् लेखामुल्लिखेत्? कर्षूणां मध्यतः,—इति ब्रूमः। कुतः? प्रकृतत्वात्। पिण्डदानार्थं हि लेखोल्लेखनम्। पिण्डाश्च कर्षूष्वेव दास्यन्ते।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। सव्येन पाणिना,—इत्युपादानात्,—किं सव्येनैव पाणिना लेखोल्लेखनं कर्त्तव्यम्, आहोस्वित् सन्निधाना-

तिशयात् सव्येन दर्भपिञ्जूल्या ग्रहणमात्रं करणीयम् ?—इति। ग्रहणमात्रम्—इत्याह। कुतः ? सन्निधानातिशयादेव। एतदुक्तं भवति। प्रथमं सव्येन पाणिना स्वस्तरात् दर्भपिञ्जूलीमादत्ते, ततः सव्यात् हस्तात् दक्षिणेन हस्तेन दर्भपिञ्जूलीं गृहीत्वा, सव्येन अन्वारभ्य लेखामुल्लिखेत्,—इति। एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम्। यथाच कर्म्मप्रदीपः।

"सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रासकृदीरितम्।
परिग्रहणमात्रन्तत् सव्यस्यादिशति व्रतम्।
पिञ्जूल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात्।
अन्वारभ्य च सव्येन कुर्य्यादुल्लेखनादिकम्"।

इति। अत्र च, तिसृणामेव कर्षूणां मध्ये लेखोल्लेखनं बोद्धव्यम्। मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिनोल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणार्द्धे कर्षूणां निदध्याद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ॥ ३ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति ॥ ४ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्य्यार्थम्। कर्षूषु दर्भस्तरणानन्तरमित्यर्थः। कस्मात् ? उत्तरत्र कर्षूषु दर्भेषु अवनेजनस्य पिण्डदानस्य च सूत्रणात्। "अथ शब्दोऽन्यकर्त्तृकत्वपक्षेऽपि यजमानपितृणामेव नियमार्थः"—इत्यपरे व्यचक्षते। पितॄन्,—इति बहुवचनात् पितामहप्रपितामहयोरपि ग्रहणम्। ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् ॥ ५ ॥

अथशब्दः पूर्व्वप्रकृतार्थः । उदपात्रान् ,—इति पुंस्त्वं छान्दसम् । उदकपात्राणि,—इति केचित् पठन्ति । कर्षूषु,—इति, "अथाग्निषोमीयेन चरन्त्युत्तरवेद्याम्"—इतिवत् सामीप्ये सप्तमी । अयमर्थः । पूर्व्वपूरितान्युदकपात्राणि कर्षूणां सन्निधावानुपूर्व्व्येण स्थापयेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु याᳪंश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ६ ॥

अवसलविशब्देन पितृतीर्थमुच्यते,—इत्यवोचाम । तेन, पितृतीर्थेन पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु उदकं निनयेत् । कृतभाष्यमन्यत् ॥०॥६॥०॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ७ ॥

अपरकर्षूद्वये,—इति वाक्यशेषः । व्याख्यातमन्यत् ॥०॥ ७ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिना दर्व्वीं गृहीत्वा सन्नीतात्तृतीयमात्रमवदायावसलवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु याᳪंश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ८ ॥

दर्व्वी पूर्व्वमेव व्याख्याता । तया दर्व्या, सन्नीतात्--एकीकृतात्

चरुहविषः, तृतीयमात्रं तृतीयांशमवदाय यथोक्तेन प्रकारेण निदध्यात् निर्व्वपेत्। श्लिष्टमन्यत्। सन्नीतात्,—इति लिङ्गात् सन्नयनं तावदवगम्यते। सन्नयनं नाम एकीकरणम्। न ज्ञायते;—केन सह कस्य सन्नयनम्--इति। तद्वक्तव्यम्। उच्यते। सर्व्वस्मात् हविषः अल्पमल्पमुद्धृत्य तेषां चरुणा सह सन्नयनं कर्त्तव्यम्। तस्माच्च सन्नीतादवदाय पिण्डा दातव्याः,--इति। कुत एतत्?

"यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम्।
चरुणा सह सन्नीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ९ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः। अत्र च, मध्यमायां कर्ष्वां पितामहस्य पिण्डदानं, दक्षिणस्यां प्रपितामहस्य,—इति बोद्धव्यम्। तथा चोक्तम्।

"पितुरुत्तरकर्ष्वन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु।
दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्व्वणि निर्व्वपेत्"।

इति॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स खल्वयं यजमानः, पितृपितामहप्रपितामहानाम्--

यदि नामानि न विद्यात्;—स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्, स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयꣳ स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम्॥ १० ॥

ऋजुरचरार्थः। तदनेन सूत्रेण, पित्रादिनामाज्ञाननिमित्तं मन्त्रान्तरमेव पिण्डदाने विधीयते,--इत्यादरणीयम्। तेन, ये चात्र त्वा,--इत्ययं मन्त्रोऽस्मिन् पक्षे निवर्त्तते। स्वधाशब्दस्य प्रदानार्थस्योपादानाच्च। अत्र च, अन्यतरस्यापि नाम्न्यज्ञायमाने सर्व्वेषामेव अनेन मन्त्रान्तरेण पिण्डदानं कर्त्तव्यम्—त्रितयसम्बन्धेनैव विधानात्। एवमेके। यस्य नाम ज्ञायते तस्य नामोच्चारणपूर्व्वकं पूर्व्वेणैव मन्त्रेण पिण्डदानम्, यस्य च नाम न ज्ञायते, तस्यैवानेन मन्त्रान्तरेण। कुतः? नामाज्ञाननिमित्तेन मन्त्रान्तरविधानात्। नैमित्तिकं हि मन्त्रान्तरं नित्यं मन्त्रं बाधितुमीष्टे। फलचमसइव सोमम्। नामज्ञाने तु निमित्तमेव नास्ति कुतो नैमित्तिकं मन्त्रान्तरं कुतो वा तेन नित्यस्य बाधः। तदेतद् यथार्थमभिप्रेतम्। एवमपरे।

अत्र पृच्छामः। नामाज्ञाने तिलोदकादिदानं कथं कर्त्तव्यम्? —इति। तुल्यहेतुत्वादनेनैव मन्त्रान्तरेण कर्त्तव्यम्—इति केचित्। तदसङ्गतम्। कस्मात्? अतिक्रम्य विधानात्। तिलोदकादिकं खल्वतिक्रम्य पिण्डदानएवैतन्मन्त्रान्तरमाचार्य्येण विधीयते। कः पुनरत्राभिप्रायः? पिण्डदानमेवानेन मन्त्रान्तरेण कर्त्तव्यम्-- इति। पिण्डदानसंबन्धेनैव विधानाच्च। तस्मात्,--पिण्डदानप्रयोगविधिरेवायम्। तस्मात्,--अतीतं तिलोदकादिकमनागतञ्चाञ्जनादिकमनेन मन्त्रेण न देयमेव। अपर आह। मन्त्रान्तराविधानादमन्त्रकमेव तेषां दानम्--इति। तदप्युपेक्षणीयम्। कुतः? तेषामपि समन्त्रकदानोपदेशात्। पिण्डदानवत् तत्रापि समन्त्रकत्वस्योचितत्वाच्च।

आह। एवं भवता द्वावपि पक्षौ प्रतिक्षिप्तौ, कतमस्तर्ह्यत्र पक्षः? उच्यते। अनेन मन्त्रान्तरेण तावन्न कर्त्तव्यमेव, नाप्यमन्त्रकम्। किन्तु, प्राचीनं तिलोदकादि पराचीनञ्चाञ्जनादि यथासूचितेनैव मन्त्रेण देयम्। ननु, "नाम गृहीत्वा"--इति तत्र तत्र सूत्रणमस्ति, नाम्न्यज्ञायमाने कथं यथासूचितेन मन्त्रेण दानममीषां सम्भवति? उच्यते। नाम्न्यज्ञायमाने नामस्थाने पृथिवीषदादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः। कथं ज्ञायते? शृणु यथाज्ञायते। पितृपितामहप्रपितामहानां नामाज्ञाने विहितेषु मन्त्रान्तरेषु,--पृथिवीषदिति, अन्तरिक्षसदिति, दिविषदिति च विशेषोपदेशात् तेषामेव पित्राद्यभिधानस्थानपातित्वमवगच्छामः। तेन, पृथिवीषदसावेतत्ते तिलोदकं, अन्तरिक्षसदसावेतत्ते तिलोदकं, दिविषदसावेतत्ते तिलोदकम्--इति प्रयोगे विशेषः। ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा,--इति तु सर्व्वत्रैव प्रयोज्यम्। पिण्डदाने तु स्वधापदवन्मन्त्रान्तरविधानात् पूर्व्वस्य मन्त्रस्य निवृत्तिरेव स्यादित्यवोचाम। तथाच स्मरणम्।

"पृथिवीषत् पिता वाच्यस्तत्पिता चान्तरिक्षसत्।
अभिधानापरिज्ञाने दिविषत् प्रपितामहः"।

इति। तदिदं स्मरणमाचार्य्यसंवादितमर्थं वदतीत्यादरणीयम्। रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽपि एतदजानानः,—"नामान्यविद्वांस्ततपितामहप्रपितामहेति"—इति पिण्डपितृयज्ञीयमाश्वलायनकल्पसूत्रमाकुलीकृत्य,—"नामान्यविद्वांस्त्वपितृपितामहप्रपितामहाः"—इति परिकल्प्य लिखित्वा बहुविरुद्धं वर्णयाञ्चकार ॥०॥ १० ॥०॥

निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग-मावृषायध्वमिति ॥ ११ ॥

पिण्डान् निधाय, अत्र पितरः—इतिमन्त्रं जपति। अथ, निधाय-इत्येतदवाच्यमिति चेत्। न। प्रतिनिधानं जपप्रतिषेधार्थत्वात्। कथं नाम? सर्व्वान् पिण्डान् निधाय जपति न प्रतिपिण्डनिधा-नम्—इति। ननु, सर्व्वेषां पिण्डानां निधानं सूत्रयित्वा परतः सूत्रणादेव प्रतिपिण्डनिधानं जपो न भविष्यति। एवन्तर्हि अन्यथा वर्णयिष्यामः। निधायैव जपति न पुनरन्यदपि किञ्चित् कृत्वा—इति। किमतः?

"अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्"।

इत्युक्तं पुनरवनेजनमत्र न कर्त्तव्यम्। एतदतः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अपपर्य्यावृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्य्यावर्त्तमानो जपे-दमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति ॥ ॥ १२ ॥

अप,—इत्यप्रादक्षिण्यार्थम्। अप्रादक्षिण्येन पर्य्यावृत्य परिक्रम्य, वामावर्त्तेनेत्यर्थः। "वामं पर्य्यावृत्य"—इति नारायणोपाध्यायः पठति। तदा व्यक्त एवार्थः। इदञ्च पर्य्यावर्त्तनं केचिदुदगन्तं मन्यन्ते। गौतमादयस्तु दक्षिणापर्य्यन्तमिच्छन्ति। तथा चोक्तम्।

"वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते।
सर्व्वे गौतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एवच"।

इति। तेन उदङ्मुखो दक्षिणामुखो वा भूत्वा। इदानीं प्राणान् संयम्य, 'पुरा' पूर्व्वं, 'उच्छ्वासात्' प्राणविमोकात्, अमीमदन्त,—इति मन्त्रं जपेत्। किं कुर्व्वन्? अभिपर्य्यावर्त्तमानः। येनैव पथागतः, तेनैव पथा पर्य्यावर्त्तमानः। आगत्य च प्राणान् विमोचयेत्। तथा चोक्तम्।

"आवृत्य प्राणानायम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः।
जपंस्तेनैव चावृत्य ततः प्राणान् विमोचयेत्"।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जूलीं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्व्वयां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्त आञ्जनं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १३ ॥

दर्भपिञ्जूलीं,—पूर्व्वमञ्जनेनाञ्जितानां तिसृणामेकाम्। आञ्जनं—आ सम्यक् अञ्जनम्। व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अथ उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १४ ॥

कृतभाष्यमेतत्। अत्रापरयोर्दर्भपिञ्जूल्योर्विनियोगः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तथा तैलम् ॥ १५ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण, तैलं,—पूर्व्वमासादितं, पिण्डेषु निदध्यात्।

एतदुक्तं भवति। पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते तैलं ये चात्र त्वेति पितृपिण्डे दत्त्वा अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोर्दद्यात् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तथा सुरभि ॥ १६ ॥

पूर्व्वसूत्रव्याख्यानेनैवेदमपि व्याख्यातम्। सोऽयमञ्जनतैलसुरभीणां पूर्व्वमासादितानां विनियोगः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथ निह्नुते ॥ १७ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्य्यार्थम्। अन्यथा खल्वनुषङ्गेन विधानात् अञ्जनतैलसुरभीणां प्रत्येकम्,—आनन्तर्य्यातिरेकात् सुरभिमात्रस्यैव वा निह्नवमाशङ्कीत कश्चिन्मन्दमतिरिति तन्निरासार्थमथेत्याह। अञ्जनतैलसुरभीणि निधाय अथ अनन्तरं निह्नुते,—प्रकृतान् पिण्डान् आच्छाद्य नमस्करोति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥
कथं निह्नुते? उच्यते,—

पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमो- वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति ॥
॥ १८ ॥

जपति,—इति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते। दक्षिणः पाणिरुत्तानो ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तानौ। उत्तानवचनात् सव्यस्य पाणेर्न्युब्जता प्रतीयते। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

मध्यमायाᳫं सव्योत्तानौ नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसायेति ॥ १९ ॥

जपति। मध्यमायां कर्षाम्। सव्योत्तानौ पाणी कृत्वा ॥ ० ॥ ॥ १९ ॥ ० ॥

उत्तमायां दक्षिणोत्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यव इति ॥ २० ॥

इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ० २० ॥ ० ॥

अथाञ्जलिकृतो जपति नमो वः पितरः पितरो-नमो व इति ॥ २१ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः। पूर्वप्रकृतं कर्षूत्रयं अभिसन्धाय, अञ्जलिकृतः सन्, नमोव इति मन्त्रं जपति। अञ्जलिकृतः,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। कृताञ्जलिरित्यर्थः। "अञ्जलिश्चात्र संहतः कर्त्तव्यो-न व्याकोषः। कुतः? निह्नवे संहतस्योपयोगित्वात् व्याकोषस्य चन्द्रदर्शनाद्युपयुक्तत्वात्"—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ॥०॥२१॥

गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति ॥ २२ ॥

"गृहाः पत्नी"—इति वचनात् गृहान् पत्नीम्। एवमेके। गृहप्रार्थनयैव पत्नीप्रार्थनाया अपि चरितार्थत्वात् गृहशब्दस्य पत्न्यामरूढ़त्वाच्च निवेशनमेवार्थः। एवमपरे। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। बहुवचनान्तपुंलिङ्गगृहपदोपादनात्, पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी प्रतिभाति॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देष्मेति ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्ते वासो ये चात्र त्वामनु याꣳश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ २४ ॥

सूत्रतन्तुम्,—प्रकरणसामर्थ्यात् चौमदशाम्। व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ २५ ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पिण्डान् परिषिञ्चेदूर्ज्जं वहन्तीरिति ॥ २६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। अत्र पूर्व्ववत् 'एवमेवेतरयोः'—इत्यकरणात् पिण्डान्—इति बहुवचनाच्च सकृदेव मन्त्रमुच्चार्य्य त्रीन् पिण्डान् परिषिञ्चेत्—इति बोद्धव्यम्। इदञ्च परिषेचनम्—

"गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्"।

इत्यादि,—

"प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः।
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्"।

इत्यन्तकर्म्मप्रदीपोक्त-कर्म्मक्रमेण करणीयम्। एवमेके। यावदुक्तत्वादत्र कर्म्मप्रदीपोक्तः कर्म्मक्रमो न कर्त्तव्यः। एवमपरे। एतस्मिन्नेव क्रमे,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा।
कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः"।

इति कर्म्मप्रदीपाद्युक्तम्—"विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्"—इति श्राद्धकल्पाद्युक्तञ्च कर्म्म कुर्य्यात्॥ ०॥ २६॥ ०॥

मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त पितरो गर्भमिति॥ २७॥

ऋजुरक्षरार्थः। सा तु भोजनकाले प्राश्नीयात् न पुनरेतस्मिन्नेव क्रमे,—इति द्रष्टव्यम्। मन्त्रञ्च पतिः पठति। कस्मात्? 'यथेह पुरुषः स्यात्'—इति मन्त्रलिङ्गात्॥ ०॥ २७॥ ०॥

यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्॥ २८॥

उच्छिष्टशब्दोऽत्र भुक्तावशिष्टपाकवचनो न तु भोजनपात्रावशिष्टवचनः। यः तेषां ब्राह्मणानां उच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टं भजते,—इत्युच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टभजनार्हः, स्यात्, स 'प्राश्नीयात्—इत्यनुषज्यते। किं प्राश्नीयात्? तेषामुच्छिष्टम्। कुतः? उपस्थितत्वात्। वाशब्दः समुच्चये। अयमपि स्वभोजनकाल एव प्राश्नीयात्। कः पुनस्तेषामुच्छिष्टभाक्? यजमानादिः,—इत्याह। कस्मात्?

"शेषमिष्टेभ्योदत्त्वा स्वयञ्च भुञ्जीत"—इति वचनात्। तथा स्मृत्यन्तरम्।

"प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्।

इति। तथा देवलः।

"निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना।
आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्।
ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यानपि भोजयेत्।
पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च श्राद्धशेषमुदाहरेत्"।

इति। तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम्। "सर्व्वतः समवदाय ग्रासावरार्द्धमश्नीयाद् यथोक्तम्"—इति। अत्र भूरिद्रव्य-कृत्स्नवाचि-सर्व्वशब्दान्नियमोऽयमदृष्टार्थः,—इत्याचक्षते। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"श्राद्धं कृत्वा तु यः शेषं नान्नमश्नाति मन्दधीः।
लोभान्मोहाद्भयाद्वाऽपि तस्य तन्निष्फलं भवेत्"।

इति। "पितृयमाग्नेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितञ्च भवति"—इति,

"उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्।
उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितम्"।

इति च श्रुतिस्मृती नियममवगमयतः। आचार्य्योऽपि "प्राश्नीयात्" —इति प्रशब्देनैतदेव दर्शयति। सेयमुच्छिष्टस्य प्रतिपत्तिः। अतोयत्रोच्छिष्टं न शिष्यते, तत्र नैष नियमः। प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्याप्रयोजकत्वात्। यत् पुनर्यमवचनम्—

"भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत् किञ्चित् पच्यते गृहे।
न भोक्तव्यं पितृणान्तदनिवेद्य कथञ्चन"।

इति। यच्च शङ्खवचनम्—

"यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा।
अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन"।

इति। तत् श्राद्धार्थपाकादन्यदपि यत्किञ्चिद् भक्षणार्थं गृहे पच्यते, तदपि पितॄणां निवेद्यैव भोक्तव्यम्—इत्युपदिशति। न पुनः श्राद्धशेषातिरिक्तस्य भोजनं निषेधति। कथं ज्ञायते? अनयोरेव श्राद्धशेषव्यतिरिक्तस्यापि पितॄणां निवेद्य भोजनोपदेशात्। यत्किञ्चित्—इति, गृहे—इति च कारणाच्चैवमवगच्छामः। अतएव पिण्डमूले—पिण्डान्तिके निवेदनमुपदिश्यते, न तु तेनैव पिण्डदानं ब्राह्मणभोजनं वा।

आह। कुतः पुनरियमवधारणा;—पिण्डमूले निवेदनं न ब्राह्मणभोजनार्थम्—इति। ननु, येषां पिण्डदानात् परतो-ब्राह्मणभोजनं, तेषां ब्राह्मणभोजनार्थमपि पिण्डमूले निवेदनं सम्भवति। उच्यते। सत्यं सम्भवति। न तु तेषामयमुपदेशः। केषां तर्हि? येषां ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानं, तेषाम्—इति ब्रूमः। कस्मात् कारणात्?

"उच्छिष्टसन्निधौ कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः"।

इति तेनैव ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानोपदेशात्। शङ्खवचनस्य तु पूर्व्वार्द्धं शङ्खसंहितायामेवं पश्यामः,—

"पङ्क्तिविदात्मनो गेहे भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा"।

इति। तदा व्यक्त एवायमर्थो—यः खल्वस्माभिर्व्वर्णितः। कुतः? अभक्ष्यमपि भुञ्जतः पिण्डमूले निवेदनोपदेशात्। "शङ्खवचनं न

श्राद्धेतरभोजनव्यावर्त्तकं, किन्तु यत्किञ्चित्—इति श्राद्धार्थत्वेन विशेषणीयम्। अन्यथा श्राद्धप्रतिषिद्धद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात्। तेन श्राद्धार्थपक्कं यत्, तददत्त्वा न भोक्तव्यम्—इति तस्यार्थः" —इति वचनतात्पर्य्यमपर्य्यालोचयतो रघुनन्दनस्य कल्पनान्तु नाभिनन्दामहे। प्रमाणाभावात्। युक्तेश्चाकिञ्चित्करत्वात्। भिन्नौ खल्वेतौ पदार्थौ—यत् पिण्डमूले निवेदनं, यच्च श्राद्धावशिष्टम्, —इति। अलमसदावेशेन। प्रकृतमनुसरामः।

कश्चित् पुनरन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—"यो वा तेषां ब्राह्मणानाम्"—इत्यादिम्। "यः तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टं भजते, तस्योच्छिष्टभाजो यजमानज्येष्ठस्य पुत्रपौत्रादेः पत्नी मध्यमं पिण्डं प्राश्नीयात्"—इति। तन्मते, ज्ञातिप्रभृतीनामपि तदुच्छिष्टभाक्त्वात् तेषामपि पत्न्यः प्राश्नन्तु। न चैवमिष्यते। तस्मान्न किञ्चिदेतत्॥ ०॥ २८॥ ०॥

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुकमद्भिरभ्युक्ष्य॥ २९॥

उल्मुकं दक्षिणार्द्धे कर्षूणां स्थितम्। श्लिष्टमन्यत्॥ ०॥ २९॥ ०॥

द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत्॥ ३०॥

पात्राणि चरुस्थाल्यादीनि प्रक्षाल्य निर्णिज्य, प्रत्यतिहारयेत्—केनचित् शिष्यादिना आनयेत्। असम्भवे स्वयमपि हरेत्। प्रतिशब्द-

करणात् येन यन्नीतमासीत्, तेनैव तत् हारयेत्। अतिशब्दोऽसम्प्रतिक्षेपार्थः। तेन कालविलम्बमकुर्व्वन् हारयेत्--इत्यर्थः। "अभिहारयेत्"—इति केचित् पठन्ति। पात्राणि कथं प्रत्यतिहारयेत्? 'द्वन्द्वं' यथा भवति, तथा प्रत्यतिहारयेत्। द्वन्द्वशः प्रक्षाल्य,—इति वा वर्णनीयम् ॥०॥ ३० ॥ ० ॥

अप्सु पिण्डान् सादयेत् ॥ ३१ ॥

उदके पिण्डान् निक्षिपेत्। पिण्डान्—इति बहुवचनं व्यत्ययप्र०, द्वयोरेवावशिष्टत्वात्। पत्न्याः प्राशनस्यानियतत्वात्तदभावपक्षाभिप्रायं वा वर्णनीयम्। अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—"पिण्डान्—इति बहुवचनं षट्पिण्डश्राद्धविषयम्"—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥०॥

प्रणीते वाऽग्नौ ॥ ३२ ॥

'पिण्डान् सादयेत्'—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

ब्राह्मणं वा भोजयेत् ॥ ३३ ॥

पिण्डान्—इत्येव ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

गवे वा दद्यात् ॥ ३४ ॥

पिण्डानेव। इदमिदानीं विचार्य्यते। किमत्र मात्रादिश्राद्धं मातामहादिश्राद्धञ्चास्ति, उत यावदुक्तत्वान्न?—इति। न,—इति ब्रूमः। कुतः? यावदुक्तत्वादेव। योषिच्छ्राद्धं खल्वस्माकमवसानदिनव्यतिरेकेण पृथक् नास्ति। तथा च कर्म्मप्रदीपः।

"न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते।
स्वभर्त्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता"।

इति। वचनबलात्तु क्वचित् क्रियते। तदप्याह, स एव।

"मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत् पुत्रिकासुतः।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः"।

इति।

"मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्"।

इति च। न च परश्राद्धमप्यादर्त्तुं शक्यते। स्वश्राद्धोपरोधप्रसङ्गात्। तस्मात्, मात्रादिश्राद्धं तावदत्र न कर्त्तव्यमेव। मातामहादि-श्राद्धमप्यत्र न करणीयम्। तथाच कर्म्मप्रदीप आह।

"कर्षूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम्।
प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः"।

इति। तस्मात् पित्रादित्रयाणामेवात्र श्राद्धम्—इति सिद्धम् ॥०॥
॥ ३४ ॥ ० ॥

अथेदानीमनेनैव श्राद्धविधिना श्राद्धान्तराण्यपि व्याख्यातानि,—इति मनसि कृत्वा, वृद्ध्यादिषु तावत् कञ्चिद्विशेषमुपदिदिक्षुराह,—

वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् ॥ ३५ ॥

"वृद्धिः पुरुषसंस्कारः",—इति भट्टभाष्यम्। पूर्त्तम्—

"वापीकूपतड़ागादि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते"।

इत्याद्युक्तलक्षणम्। तेषु, पित्रर्थमपि युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत्। अस्मादपि लिङ्गात् अन्वष्टक्ये ब्राह्मणभोजनमवगम्यते ॥०॥ ३५ ॥०॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३६ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथा दर्भासनादिक उपचारः, कर्त्तव्यः--इति सूत्रशेषः। "वृद्धिपूर्त्तेषु"--इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

यवैस्तिलार्थः ॥ ३७ ॥

तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं क्रियते, स यवैः कर्त्तव्यः। वृद्धिपूर्त्तेषु,--इत्येव। सोऽयं संक्षेपतः श्राद्धविधिः। विस्तरतस्तु, कर्म्मप्रदीपे वाशिष्ठे च कल्पे द्रष्टव्यः। श्राद्धमन्त्राश्च परिसंख्यानादुपलब्धव्याः। अतएव कर्म्मप्रदीपे कात्यायनेनोक्तम्।

एष श्राद्धविधिः कृत्स्न उक्तः संक्षेपतो मया।
ये विदन्ति न मुह्यन्ति श्राद्धकर्म्मसु ते क्वचित्।
इदं शास्त्रञ्च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेवच।
वशिष्ठोक्तञ्च यो वेद स श्राद्धं वेद नेतरः"।

इति। इदमिदानीं सन्दिह्यते। किं ब्राह्मणभोजनमत्र प्रधानम्, आहोस्वित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम्?—इति। आह। शेषेण पिण्डदानविधानात् पिण्डदानं प्रतिपत्तिरेव; कस्मादियं विचारणा? उच्यते। सत्यमत्र शेषः प्रतिपाद्यते, तथापि नासौ प्रतिपत्तिः। बलिहरणे शेषस्य प्रतिपादनेऽपि न तत् प्रतिपत्तिः,—इति यथा। किं कारणम्? अर्थकर्म्मणि तस्य प्रतिपादनात्। कथं ज्ञायते? फलार्थवादोपपत्तेः। तच्च तत्र तत्र उदाहरिष्यामः। विनाऽपि

शेषं पिण्डदानदर्शनाच्च। क्व ? पिण्डपितृयज्ञादौ। ब्राह्मणभोजनस्य खल्वभावे कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते। ब्राह्मणभोजनस्य पुरस्तादपि केषाञ्चित् पिण्डदानविधानाच्चैवमवगच्छामः। तस्मात्,—अर्थ-कर्म्मैवासौ, न प्रतिपत्तिः। तत्रैव च शेषः प्रतिपाद्यते। अथवा। प्रतिपत्त्यर्थकर्म्म पिण्डदानं स्यात्, न प्रतिपत्तिरेव। तस्मात्,—भवति विचारणैषा।

तत्र, उभयं प्रधानम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयो मन्यन्ते। श्लोकानपि उदाहरन्ति।

"प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः।
गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात्।
श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः।
भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि।
भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः।
ब्राह्मणानां परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात्।
महाफलविधेश्चैव पंक्तिपावनभोजनात्।
अपांक्त भोजनाद्दातुर्महानर्थप्रदर्शनात्॥
आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डं क्रियाविधेः।
तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि।
मतद्वैधमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम्।
प्राधान्यमुभयोर्यस्मात् तस्मादेष समुच्चयः"।

इति। तदिमे श्लोकाः कर्म्मप्रदीपस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते। क्वचित् द्वितीयचतुर्थौ विहाय। तस्मादस्माकं समुच्चयपक्ष आदरणीयः। अत्र च, निमित्ततो ब्राह्मणभोजनस्य

पिण्डदानस्य चाननुष्ठानेऽपि उभयोः प्राधान्यं नानुपपन्नम्। असोमयाजिपक्षे दधिपयोयागवत्। फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति। ब्राह्मणभोजनं प्रधानं पिण्डदानमङ्गम्—इति शूलपाणिप्रभृतयः। अन्नोत्सर्गः प्रधानम्—इति वाचस्पतिमिश्रादयः। स्मरन्ति च।

"श्राद्धं कृत्वा प्रयत्नेन त्वराक्रोधविवर्ज्जितः।
उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया प्रतिपादयेत्"।

इति। अत्र खल्वन्नोत्सर्गे श्राद्धपदं प्रयुक्तम्। तथा स्मृत्यन्तरम्।

"संस्कृतं व्यञ्जनाद्यान्नं पयोदधिघृतान्वितम्।
श्रद्धया दीयते यस्मात्, तेन श्राद्धं निगद्यते"।

इति। अपिच। नित्यश्राद्धादौ तावत् पिण्डनिषेधोऽवगम्यते। स च प्राप्तस्यैव भवति। प्राप्तिश्चातिदेशादेव। स खल्वङ्गानामेव न प्रधानस्य। कस्मात्? उपकारकत्वेनैवातिदेशस्य सप्तमाध्याये सिद्धान्तितत्वात्। तस्मात् पिण्डदानमङ्गमेव। अङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद एव। केवलपिण्डदानविधिस्तु अङ्गभूतपिण्डदानात् कर्म्मान्तरमेव। प्रकरणाधिकरणन्यायात्,—इति श्राद्धविवेकः।

इदन्त्विह वक्तव्यम। "मासमग्निहोत्रं जुह्वति"—इति कुण्डपायिनामयने यथा अग्निहोत्रवत् जुह्वति,—इति वचनव्यक्त्या नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्म्मा अतिदिश्यन्ते; प्रधानस्य होमो—योऽग्नये च प्रजापतये च,—इति, यथा वा "उद्भिदा यजेत"—इत्येवमादौ अव्यक्तयजतौ, सौमिकधर्म्मा इव प्रधाना अपि यजतयः प्रदिश्यन्ते, तयोः रूपान्तराभावात्। तद्वदत्रापि स्यात्। आनर्थक्यात् हि प्रधानस्यानतिदेश उक्तः। न चैवमानर्थक्यं शक्यते वक्तुम्।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः। कस्य तर्हि? अङ्गस्यैव। प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितं, द्रव्यदेवते पुनरङ्गे एवातिदिश्येते, अङ्गान्तरवत्—इति। एवन्तर्हि प्रकृतेऽपि श्राद्धचोदनया प्रधानं विहितम्—इति न प्रधानस्यातिदेशः, अपितु अङ्गमेव—इतिकर्त्तव्यताकलापः प्रदिश्यताम्। कथन्तर्हि पिण्डदानस्य निषेधः क्रियते? इतिकर्त्तव्यतानिषेधाभिप्रायतया,—इति गृहाण। नायं पिण्डदानस्य निषेधः, अपितु तदितिकर्त्तव्यताया एव। तस्याश्च निषेधात् पिण्डोऽपि न दीयते। उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासीरीये च यथा न अग्निः प्रणीयते, तद्वत्।

अपिच। कस्मात् कारणादुभयोः प्राधान्यपक्षे पिण्डदानस्य निषेधो न घटते,—इति तावदसौ प्रष्टव्यः। स यदि ब्रूयात्;—प्राप्तेरभावात्—इति। तं प्रति ब्रूयात्; —विध्यन्तेन प्राप्तेरभावेऽपि विध्यादितः प्राप्तिरस्त्येव। कुतः? श्राद्धपदस्यैवैवमर्थत्वात्। तत्र, विध्यादितः प्राप्तः पिण्डः प्रतिषिध्यमानस्तदितरकरणमेव प्रयोजयति। सोऽयं पर्य्युदासो-न निषेधः। यथा, सर्व्वस्वं दद्यात्,—इत्यत्र, भूम्यादिप्रतिषेधात् तदितरत् सर्व्वस्वमर्थः, तथैवात्रापि पिण्डेतरत् श्राद्धमर्थः,—इति न किञ्चिदनुचितम्।

एतेन "श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा"—इत्यादिवचनान्यपि व्याख्यातानि। गोवृषन्यायात् खल्वेवमुच्यते प्रशंसार्थम्। तदेवमादिवचनवैचित्र्यमृषीणामबुद्धा न बुद्धिमद्भिर्भ्रमितव्यम्। यत् पुनरङ्गभूत पिण्डदानादितरदेव कर्म्मान्तरं प्रधानं पिण्डदानम्—इति वर्णितम्।

तत्र पृच्छामः। तस्य श्राद्धत्वमिष्यते न वा ?--इति। यदि तावत् प्रथमः पक्षः, तदा विफलः प्रयासः। पिण्डदानस्यापि श्राद्धत्वाभ्युपगमात्। कर्म्मान्तरवचनानुपपत्तिश्च स्यात्। सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति प्रधानम्,—इति ब्रवीमि,—इति चेत्। नैतत् प्रमाणोपेतं ब्रवीषि। कस्मात्? रूपभेदाभावात्। यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि,—इति सति ब्राह्मणभोजने अङ्गं, विपरीतमन्यथा,—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति। फलश्रुतेरुभयत्राप्यविशिष्टेः विशेषस्य दुष्करत्वात्।

अपि च। एतावताऽपि श्राद्धशब्दाभिधेयत्वमस्याभ्युपगच्छत्येव भवान्,—इति असतीव ब्राह्मणभोजने, सत्यपि तस्मिन् प्राधान्यमेवास्य अभ्युपगम्यताम्, कृतमर्द्धजरतीयेन। कुत्रचिदेकस्य कुत्रचिच्चान्यस्य प्राधान्ये पुनरभ्युपगम्यमाने अनेकार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात्। तच्चान्याय्यम्।

उत्तर इति चेन्नाचार्य्यविरोधात्। इति चेत् पश्यसि,—उत्तरः पक्षः तर्हि समाश्रयिष्यते,--इति। एतदपि न पारयसि। कस्मात्? आचार्य्यविरोधात्। "तत् श्राद्धम्"—इति सूत्रयन्नाचार्य्यः पिण्डपितृयज्ञस्यापि श्राद्धत्वमुपदिशति। विरुध्यते खल्वेतद्भवताम्। पिण्डप्रधानो हि सः। तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनमन्तरेणापि श्राद्धदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्यं भवति; द्वयोः समानत्वात्--इति सन्तोष्टव्यम्। समुच्चयपक्षः खल्वेवमुपोद्वलितो भवति। यस्तु, ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानमाह, स कथं पिण्डदानमात्रस्य श्राद्धत्वं समर्थयितुं शक्ष्यति,—इति न विद्मः।

यदपि शङ्खवचनमुपन्यस्तं—'श्राद्धं कृत्वा प्रयत्नेन'—इत्यादि, सोऽयं केवलान्नोत्सर्गे श्राद्धपदप्रयोगः,—इति वर्णितञ्च। तदप्य सङ्गतम्। कस्मात्?

"भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्"।

इति।

"उच्छिष्टसन्निधौ कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः"।

इति च ब्राह्मणभोजनं पिण्डनिर्व्वपणञ्चाभिधाय, पश्चात् तद्वचनारम्भात्। तदनेनायमपि समुच्चयपक्षमुपोद्वलयति,—इत्यवगच्छामः। तस्मात् पौर्व्वापर्य्यपरामर्शाभावादन्नोत्सर्गे श्राद्धपदं प्रयुक्तमिति भ्रान्तिरुद्बभूव। तथा चोक्तम्।

"पौर्व्वापर्य्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्"।

इति। यच्च पुलस्त्यवचनमुपदर्शितम्—'संस्कृतं व्यञ्जनाढ्यान्नम्'—इत्यादि। तस्यापि,—श्रद्धया यस्मादत्तान्नं दीयते—तस्मादिदं कर्म्म श्राद्धमित्युच्यते,—इति वचनव्यक्त्या अन्नदानादतिरिक्तमपि किञ्चिदवगम्यत एव। तदिदम्,—"संज्ञायाम्"—इति वा, "तेन कृतम्"—इति वा, "तस्येदम्"—इति वा भवति। जयादित्यस्तु "चूड़ादिभ्य उपसङ्ख्यानम्"—इत्यभिधाय, चूड़ा प्रयोजनमस्य—चौड़म्, श्रद्धा प्रयोजनमस्य—श्राद्धम्—इत्युदाजहार। रघुनन्दनस्तु पुलस्त्यवचनमालोचनमात्रेण पश्यन्,—श्रद्धया अन्नादेर्दानं तत् श्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्—इति वर्णयाञ्चकार। तदसङ्गतम्। कुतः? तदभिप्रेतस्य योगार्थस्याशब्दत्वात्। न खलु श्रद्धया अन्नादेर्दानम्—इत्ययमर्थः श्राद्धशब्दा-

दवगम्यते। न खलु दानार्थे तद्धितमुपदिशन्त्याचार्य्याः। वस्तुतस्तु पुलस्त्यवचनं खल्वेतत्, दीयते इति कर्म्मणि तिङः प्रयोगात् दीयमानस्यान्नस्य श्राद्धत्वमाह, न त्वन्नदानस्येति कस्य केनाभिसंबन्धः। दर्शितञ्चास्माभिः पिण्डपितृयज्ञस्यापि श्राद्धत्वमाचार्य्यस्यानुमतम्। तदपि न प्रस्मर्त्तव्यम्। यच्च,—

"अदैवं भोजयेत् श्राद्धं पिण्डमेकञ्च निर्व्वपेत्"।

इति वचनम्। तत्र खल्वन्ने श्राद्धशब्दः प्रयुक्तः। यदपि,—

"आमश्राद्धं यदा कुर्य्याद् विधिज्ञः श्राद्धदः सुतः।
तेनाग्नौ करणं कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत्"।

इति वाक्यम्। तत्रापि, तेनाग्नौकरणम्—इति हेतुत्वेनोपादानम्, यतस्तेनाग्नौकरणम्, अतस्तेनैव पिण्डदानम्—इति तस्यार्थः। अग्नौकरणशेषेण पिण्डदानम्—इत्ययमत्र हेतुः। तदिदं वाक्यम्,—

"आमश्राद्धं यदा कुर्य्यात् पिण्डदानं कथं तदा।
गृहादाहृत्य पक्वान्नं पिण्डं दद्यात् तिलैः सह"।

इत्येतत्पक्षानुज्ञानार्थम्। प्रथमोद्दिष्टस्यैव वा श्राद्धस्य 'पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत्'—इति पर्य्यायान्तरेण परिकीर्त्तनम्। पिण्डनिर्वपणस्यैव श्राद्धपदार्थत्वादित्यभिप्रायः। तथा मनुः।

"सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः"।

इति। न च, पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानम्--इति रघुनन्दनव्याख्यानं युक्तम्--इति वाच्यम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्।

अस्य,--इति करणाच्च पिण्डदानस्यैवावगतेः। पित्रुद्देश्यकदानमात्रस्यैव तदितिकर्त्तव्यतापत्तेश्च। "न निर्व्वपति यः पिण्डम्"--इति, "पिण्डदोऽंशहरः"--इति, "पिण्डं दद्यादनं हरेत्"--इति, "त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते"--इति, "पिण्डोदकक्रियाहेतोः"--इति, "नरकस्थाश्च तृप्यन्ति पिण्डैर्दत्तैः"--इति चैवमादिषु शतशः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमाच्च।

"एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्"।

इति परतस्तेनैव पिण्डनिर्व्वपणस्योपसंहाराच्चैवमवगच्छामः। उपसंहारः खल्वयं श्राद्धप्रकरणेऽपि दृश्यते। तस्मात्,--पिण्डप्रदानस्यैवायमुपसंहारो न श्राद्धकर्म्मणः,--इत्यपि न शक्यते वक्तुम्। अपिच। पिण्डदान एव पिण्डनिर्व्वपणपदं प्रयुक्तवान् मनुः,--इत्यवगच्छामः। कथं कृत्वा? शृणु। पुरस्तात्तावत्,--

"त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः।
औदकेनैव विधिना निर्व्वपेद्दक्षिणामुखः"।

इति। परस्तादपि,--

"पिण्डनिर्व्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्वते"।

इति,--पिण्डप्रदान एव पिण्डनिर्व्वपणपदप्रयोगो दृश्यते। अपिच। कस्यचित् पिण्डदानम्, कस्यचिच्च ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्--इत्यतोहि कारणात् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति। तत् किमत्र करिष्यन्ति अन्यतरप्राधान्यावेदकानि वचनानि। स खल्वयमलङ्कारः समुच्चयपक्षस्य न दोषः। तस्मात् तत्तद्वाक्यपर्य्यालोचनया क्वचित्

पिण्डः प्रधानम्,--यथा गयापिण्डपितृयज्ञादौ। क्वचित् ब्राह्मणभोजनम्,—यथा नित्यश्राद्धादौ। अन्यत्र त्वविशेषादुभयं प्रधानम्। यथा सपिण्डीकरणादौ। इत्यस्तु किं विस्तरेण॥ ॥०॥ ३७॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका समाप्ता॥ ०॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थी खण्डिका।

अथेदानीं प्रसङ्गाल्लाघवाच्च अन्वष्टक्यविधिं पिण्डपितृयज्ञेऽप्यतिदिशन्नाह,—

अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वष्टक्यकर्म्मणि यः स्थालीपाकः विहितः, तेनैव विधिना पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः। ननु, अन्वष्टक्येन,—इति वक्तव्ये किमर्थम् अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन,—इति स्थालीपाकग्रहणं क्रियते ? मांसचरुनिवृत्त्यर्थमित्याह। कथं नाम ? अन्वष्टक्येनेतिकृते स्थालीपाको मांसचरुश्चेतिद्वयमेव प्राप्यते। तत्र यत् पुनः स्थालीपाकग्रहणं करोति, तद्बोधयति मांसचरुरत्र नास्तीति।

तर्हि पितृयज्ञः,—इति वक्तव्ये पिण्डपितृयज्ञः,—इति कथं पिण्डग्रहणं क्रियते ? उच्यते। पितृयज्ञः,—इति कृते खल्वन्वाहार्य्यादावपि अयमतिदेशः स्यात्। स चानिष्टः। पिण्डपितृयज्ञधर्म्मस्य तत्रातिदेशात्। एतस्मात् कारणात् पिण्डपितृयज्ञः,—इति सूत्रितम्। अथवा। पिण्डग्रहणं कुर्व्वन्नेतस्य पितृयज्ञस्य पिण्डप्रधानतां दर्शयति। कथं नाम ? पिण्डैरेव यत्र पितरइज्यन्ते सोऽयं पिण्डपितृयज्ञः। तथाच निगमः। "आहिताग्नेः

पितृर्च्चनं पिण्डैरेव, अपि वा ब्राह्मणान् भोजयेत्"—इति पिण्डस्यासम्भवे ब्राह्मणभोजनमुपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अतिदेशवशान्नवम्यामेव माभूदित्यतः कालान्तरविधानार्थमिदमाह।

एवं वा।

कः पुनः पिण्डपितृयज्ञो नाम,—योऽयमन्वष्टक्यस्थालीपाकेन व्याख्यातः, को वा तस्य कालः ? उच्यते।

अमावस्यायां तत् श्राद्धम् ॥ २ ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यं श्राद्धममावस्यायां कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। अविहिते पिण्डपितृयज्ञे कथं तत्र धर्म्मप्रदेशः--इति इदमर्थतः सूत्रं पूर्व्वं द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अमावस्याप्रसङ्गादाह,--

इतरदन्वाहार्य्यम् ॥ ३ ॥

इतरदपरं द्वितीयमित्यर्थः। अनु पश्चादाह्रियते,--इत्यन्वाहार्य्यं नाम श्राद्धममावस्यायां कर्त्तव्यमित्यनुवर्त्तते। कस्य पश्चात् ? पिण्डपितृयज्ञपिण्डानां, तस्यैव वा,--इति ब्रूमः। कस्मात् ? उपस्थितत्वात्। अत एव पिण्डान्वाहार्य्यकम्--इत्याख्यायते। तथाच गृह्यान्तरम्।

"यत् श्राद्धं कर्म्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत्।
अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं तदुच्यते" ॥

इत्यमावस्यायां द्वितीयस्य श्राद्धस्यान्वाहार्य्यत्वं स्मरति। न च,

"पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" ।

इति स्मरणात् पिण्डानां पितृणामन्वाहार्य्यं मासिकदृष्टिजनकं यत्तस्तथेति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । केवलान्वाहार्य्यपदे तदर्थस्यासम्भवात् । व्युत्पत्तेरशब्दत्वाच्च । पूर्व्वोक्तगृह्यान्तरविरोधाच्च । प्रकरणञ्चैवमुपरुध्येत । तस्मादनग्नेरमावस्याश्राद्धं नान्वाहार्य्यमित्यादरणीयम् ।

तदत्र ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानञ्च षसां कर्त्तव्यम् । तथाच गृह्यान्तरम् । "मध्यमं पिण्डं पत्नै प्रदाय ब्राह्मणान् भोजयित्वा तथैवमेतेभ्यो मातुश्च पितृभ्यस्त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य निदध्यात्" —इति । अत्र, मध्यमं पिण्डम्—इति पिण्डपितृयज्ञविषयम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्यादिकमन्वाहार्य्यश्राद्धपरम् । एतेभ्यः, —इति पिण्डपितृयज्ञोपात्ताः स्वपितरः परामृश्यन्ते । एवञ्च, पिण्डपितृयज्ञे त्रयाणामेव पिण्डदानं स्यात् । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" ॥

इति । कर्षूश्च पिण्डपितृयज्ञेऽप्यस्ति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सकृत् कृतेनैव कृतं मामंस्त,—इत्येतदर्थमाह,—

मासीनम् ॥ ४ ॥

मासि मासि क्रियते,—इति मासीनम् । अधिकारात् श्राद्धद्वयमपि, न पुनरानन्तर्य्यातिरेकात् अन्वाहार्य्यमेव ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा। प्रकृतमधुनोच्यते,—

दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् ॥ ५ ॥

अतिदेशस्वरसादाहिताग्नेरपि शालाग्नावेव माभूदित्येतदर्थमिदमुच्यते। यो गार्हपत्यादानीय प्रणीयते, सोऽयं दक्षिणाग्निः। ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ततश्चैवातिप्रणयः ॥ ६ ॥

ततस्तस्माद्दक्षिणाग्नेरेवाग्निमुद्धृत्य अतिप्रणयः पूर्व्वोक्तलक्षणः कर्त्तव्यः। चशब्दात् होमोऽपि तत्रैव स्यात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शालाग्नावनाहिताग्नेः ॥ ७ ॥

अनाहिताग्नेः स्मार्त्ताग्नेः शालाग्नौ हविषः संस्करणं होमश्च कर्त्तव्यम्। अतिप्रणयश्च तस्मादेव स्यात्। ननु, एतदवाच्यं शालाग्निः खल्वेतदर्थ एव। उच्यते। दक्षिणाग्नेरुपदेशादनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञ एव न स्यादित्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यान्मन्दमतेः। अतस्तन्निरासार्थमेतदुच्यते ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एवन्तावत् आहिताग्निशालाग्न्योर्यो विशेषः स सूचितः, अथेदानीमुभयसाधारणीं इतिकर्त्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते।

एवं वा—

किं समस्त एव अन्वष्टक्यप्रकारः सूचितविशेषव्यतिरेकेण पिण्डपितृयज्ञे स्यात्? एवं खलु प्राप्तम्। एवं प्राप्ते इदमारभ्यते—

एका कर्षूः ॥ ८ ॥

कर्त्तव्या,—इति सूत्रशेषः । अतिदेशात् तिसृणां प्राप्तत्वादेकेत्युच्यते । सा खल्वियं दक्षिणाग्रा स्यात् । कस्मात् ? अन्वष्टक्यकर्म्मणि आग्नेय्यभिमुखीनां कर्षूणामाग्नेय्यभिमुखैः कुशैः स्तरणदर्शनात्, इह च दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तरणोपदेशात् कर्ष्वा अपि दक्षिणाग्रत्वावगमात् । तथा चोक्तम् ।

"दक्षिणान्तां तदग्रैस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत्" ।

इति । दक्षिणाग्रामिति पाठे तु व्यक्तं कर्ष्वा दक्षिणाग्रत्वम् ॥०॥८॥०॥

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् ॥ ९ ॥

तस्याः कर्ष्वा दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि अग्नेः स्थानं, न पुनरन्वष्टक्यकर्म्मवत् पूर्व्वतः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

नाक्षोल्मुकनिधानम् ॥ १० ॥

दक्षिणार्द्धे कर्षूणां यदुल्मुकनिधानं तत्रोक्तमासीत्, तदत्र न कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

न स्वस्तरः ॥ ११ ॥

तत्र कर्षूणां पश्चात् यदुक्तमासीत्, सोऽयं स्वस्तरोऽत्र न कर्त्तव्यः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

नाञ्जनाभ्यञ्जने ॥ १२ ॥

अत्र कर्त्तव्ये । अञ्जनञ्च अभ्यञ्जनञ्च ते अञ्जनाभ्यञ्जने । अञ्जनं

सौवीराञ्जनं व्याख्यातमेव। अभ्यज्यतेऽनेन,—इत्यभ्यञ्जनं तैलम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

न सुरभि ॥ १३ ॥

अत्र कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

न निह्नवनम् ॥ १४ ॥

निह्नवनं नमस्कारोपलक्षितैर्मन्त्रैः दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा,—इत्येवमादिना तत्र यदुक्तमासीत्, तदत्र न कर्त्तव्यम्। ते खल्विमे अतिदेशागता इह प्रतिषिध्यन्ते ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

उदपात्रान्तः ॥ १५ ॥

पिण्डपरिषेकार्थमुदपात्रमन्तो यस्य, सोऽयमुदपात्रान्तः पिण्डपितृयज्ञः स्यात्। ननु, एतदवाच्यम्, अतिदेशादेव प्राप्तत्वात्। उच्यते। यावदुक्तकरणार्थमेतदुच्यते। तेन, 'गन्धादीन् निःक्षिपेत्तूष्णीम्'—इत्यादिकं कर्म्म अत्र न भवति। अन्यदपि प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

वासस्तु निदध्यात् ॥ १६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। ननु, किमर्थमिदमुच्यते, वासः खल्वतिदेशादेव लभ्यते ? वासोऽन्तरविधानार्थम्—इत्याह। तुशब्देन पूर्व्वोक्तं वासो-व्यवच्छिद्यते। कथं ज्ञायते ? पूर्व्वोक्तं खलु वासोऽतिदेशादेव प्राप्यते,—इति तदर्थं पुनः स्मरणमनर्थकमेव स्यात्। तस्माद् वासो-

ऽन्तरमत्र विधीयते,—इत्यवगच्छामः। एककार्य्यार्थत्वात् पूर्व्वस्य वाससो निवृत्तिः स्यात् तन्निवृत्त्या च मन्त्रोऽपि तदीयो ये चात्र त्वामनुइत्यादिः प्रत्येकेन दानञ्च निवर्त्तते। तेन, "एतद्वः पितरोवासः"—इति यथाऽऽम्नातेनैव मन्त्रेण वाससो निधानं सिध्यति। अतएव "पूर्व्वोक्तस्य वासोनिधानविधेर्निवृत्त्यर्थमेकवासोनियमार्थञ्च पुनरिदमुच्यते। तेन किम्? 'वासस्तु निदध्यात्'—इत्येकवचनोपदेशात् 'एतद्वः पितरोवासः'—इत्यनेन यथाऽऽम्नातेन मन्त्रेणैकमेवात्र वासोनिदध्यात्"—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। अपूर्व्वं खल्वत्र वासोविधीयते। अतस्तदेकत्वमपि पशुैकत्ववद्विवक्षितं भवितुमुचितम्। तदस्मात् वैकृताद्विशेषोपदेशात् प्राकृतं प्रत्येकं वाससोनिधानं निवर्त्तते। न ह्येकं वासः प्रत्येकं शक्यं निधातुम्। तस्मात् "एतद्वः पितरोवासः"—इति मन्त्रे बहुवचनान्तपितृपदोपादानात् सूत्रे मन्त्रे च वासस एकवचनसंयोगाच्च तन्त्रेण त्रीन् पित्रादीनुद्दिश्यैकमेव वासः पिण्डत्रये निधातव्यम्। पित्रादित्रिके खल्वस्मिन् प्रदेशे बहुवचनान्तस्य पितृशब्दस्य प्रयोग-इति ह्यवोचाम।

अतएव कर्म्मप्रदीपे कात्यायनः।

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एवच"।

इत्यर्घ्यादौ तन्त्रविनिवृत्तिं ब्रुवाणः परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमभ्यनुजानाति। अन्यथा परिगणनानर्थक्यापत्तेः। अर्घ्यादिवत् वासोनिधानमपिवा परिगणयितव्यं स्यात्। अथैवं कात्यायन-

स्योपजीव्यविरोधः। आचार्य्यो ह्यन्वष्टक्यकर्म्मणि प्रत्येकं वाससः प्रदानं सूत्रयाञ्चकार। नैष दोषः। अन्यत्रैतदभिधानात्। अभविष्यत् कात्यायनस्योपजीव्यविरोधो यद्यसावन्वष्टक्यकर्म्मण्येतदभ्यधास्यत्। न तु तत्रैतदभ्यधात्। किन्तु ततोऽन्यत्रैव तेनेदमभ्यधायि। अन्वष्टक्यादन्यच्च श्राद्धजातं साक्षात् परम्परया वा पिण्डपितृयज्ञेन विक्रियते, स त्वन्वष्टक्यस्थालीपाकेन। पिण्डपितृयज्ञे चैकत्वाद्वाससः प्राकृतं वाससोबहुत्वं निवर्त्तते। तस्मान्नास्त्युपजीव्यविरोधः।

ननु तथापि विरोध एव। कथम्? उच्यते। अन्वष्टक्ये तावत् प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तमाचार्य्येण। न चात्र तन्निषिद्धम्। तस्मादत्र, यच्चानेन विक्रियते तत्र च, तत् करणीयं भवति। तत्र यदि प्रत्येकं क्रियेत, तदा परिगणनानर्थक्यप्रसङ्गः। अथ तदर्थवत्त्वार्थं तन्त्रेण क्रियेत, तर्ह्याचार्य्यसूत्रविरोधः। नैष दोषः। कुतः? विषयभेदोपपत्तेः। आचार्य्येण ह्यन्वष्टक्ये प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तम्। कात्यायनोऽपि।

"तूष्णीं पृथगपोदद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्"।

इत्यनेन तत्र तथैवाह। अन्यत्रैव तु तेनार्घ्यादिव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमनुज्ञातम्, न प्रकृतौ। तत्र तथाऽभ्यनुज्ञाने विरोधो भवेत्। न त्वेवम्। चोदको हि विकृतावुपकारकाकाङ्क्षिण्यामुपकारकान् प्राकृतान् पदार्थान् प्रापयति। क्रमश्चोपकुर्व्वतां तेषां साहाय्यं कुर्व्वन् गुणभूतः। उत्तरकालं हि प्रयोगप्राशुभावाय क्रमस्यापेक्षा भवति। यथा चातुर्मास्येषु तृतीये पर्व्वणि प्राक्-

मध्यन्दिने सायमित्यङ्गः कालेष्विष्टीनामवगमात् सद्यस्कालतायां विधेरनुमानात् प्राकृतधर्म्मस्य द्व्यहकालत्वस्य लोपः। एवमिहापि परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रानुमानात् प्राकृतधर्म्मस्य प्रत्येकं दानस्य लोपः स्यात्। तथाचोक्तम्। "अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्म्मलोपः स्यात्"—इति। यथा कृष्णलचरौ प्रकृतौ भक्षाणां विहृतत्वात् चोदकेन विहृतानां प्राप्तत्वेऽपि सह भक्षाणां समर्पणं, तथाऽत्रापि प्रकृतौ तिलोदकस्य प्रत्येकं दानात् चोदकेन तथाभूतस्य प्राप्तावपि तन्त्रेणैव तद्दानम्। ननु कृष्णलचरौ "एकधा ब्रह्मणि परिहरति"—इति वचनात् सह समर्पणम्। तथाचोक्तम्। "एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहृतत्वात्"—इति। उच्यते। इहापि "अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव"—इत्यादिवचनात् परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुज्ञानात् वचनावगतमेव तन्त्रमनुष्ठान मिति समानम्।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमाहिताग्नेः श्रौतस्य गृह्योक्तस्य च पिण्डपितृयज्ञस्य समुच्चयः, आहोस्वित् विकल्पः, अथवा स्मार्त्तस्य निवृत्तिः, उताहो श्रौतस्यैव?—इति। उच्यते। स्मार्त्तस्य निवृत्तिस्तावन्न भवति। कस्मात्? उपदेशस्यानर्थकत्वापत्तेः। समुच्चयोऽपि न युज्यते; एकार्थत्वात्। विकल्पोऽप्यसङ्गतः; अतुल्यबलत्वात्। यदि स्वशाखाश्रयं खल्वेवं परित्यज्येत। तच्चानिष्टम्। तस्मात्, श्रौतस्यैव निवृत्तिरित्यवगच्छामः। पिण्डपितृयज्ञः खल्वस्मच्छाखायां न पठ्यते। न खलु स्वशास्त्रोक्तमुपेक्ष्य पारशाखिकं श्रौतमुपादातुमुचितम्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्म्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ।
यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्" ।

इति । अपिच । पूर्व्वत्र उदपात्रान्तत्वं पिण्डपितृयज्ञस्य सूत्रयन्नाचार्य्यः पारशाखिकं श्रौतं नानुमन्यते। श्रौते पिण्डपितृयज्ञे खल्ववधानाजिघ्रणादिकमपि उदकनिषेकात् परतः श्रूयते। अपर आह। गृह्याग्निमतः स्मार्त्त एवाचार्य्यसम्मतः पिण्डपितृयज्ञः, श्रौताग्निमतस्तु पारशाखिकोऽपि श्रौत एव, अग्निहोत्रादिवत्, —इति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा। अथेदानीमष्टकाकर्म्मशेषमेवानुवर्त्तामहे,—

माघ्या ऊर्द्ध्वमष्टम्याᳬ स्थालीपाकः ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः। अष्टकायै त्वा,—इति निर्व्वापः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् ॥ १८ ॥

तस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं जुहुयात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ १९ ॥

ऋजुरचरार्थः। पूर्व्वेणैव जुहोतिना सिद्धे पुनर्जुहोतिग्रहणं शाक-चरोरपि होमप्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २० ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्य्यम् ॥ २१ ॥

अनु पश्चादोदनचरोराक्रियते,—इत्यन्वाहार्य्यं शाकं व्यञ्जनं कुर्य्यात्,—इति सूत्रशेषः। एतदुक्तं भवति। अस्यामष्टकायामोदनचरोः पश्चात् शाकचरुः कर्त्तव्यः। स च शाकचरुरोदनचरोर्व्यञ्जनार्थः मांसादिचरुवत्। तथाच पूर्व्वाष्टकायामुक्तम्।

"ओदनव्यञ्जनार्थन्तु पश्वभावेऽपि पायसम्।
सद्रवं श्रपयेदेतदन्वष्टक्येऽपि कर्म्मणि"।

इति। होमोऽपि पूर्व्वतन्त्रेणैव स्यात्। कुतः? शाकस्य व्यञ्जनतयोपन्यासेन स्वातन्त्र्यनिराकरणात्। तथा चोक्तम्।

"शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत्।
यस्तु शाकादिहोमः स कार्य्योऽपूपाष्टकाऽऽवृता"।

इति। अन्वाहार्य्यः,—इति केचित् पठन्ति। तत्र च, छान्दसत्वमाश्रयणीयम्। अन्वाहार्य्यश्चरुरिति चरुसम्बन्धविवक्षया वा कथञ्चित् सङ्गमनीयम्। अन्वाहार्य्ये,—इति पाठे, अन्वाहार्य्ये; पूर्व्वाष्टकायाः प्रकृतत्वादोदनचरोः पश्चादाक्रियमाणे मांसचरौ—

तत्स्थाने,—इत्येतत्। तथाच, तदीयमांसचरुस्थाने अत्र शाकं व्यञ्जनं कुर्य्यात्,—इत्यर्थः। अन्वाहार्य्यश्राद्धे,—इति कथं न वर्ण्यते? 'नाष्टकासु भवेत् श्राद्धम्'—इत्यष्टकाकर्म्मण्यन्वाहार्य्यश्राद्धनिषेधात्—इत्याह। तस्माद् यथोक्त एवार्थः॥ ०॥ २१॥

अथ पितृदेवत्येषु पशुषु—वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति वपां जुहुयात्॥ २२॥

अथशब्दः पूर्व्वोक्तायाः पश्वितिकर्त्तव्यताया अनुवृत्त्यर्थः। पित्रर्थं ये पशव आलभ्यन्ते त इमे पितृदेवत्याः पशवः। तेषु पितृदेवत्येषु पशुषु,—वह वपामिति मन्त्रेण वपां जुहुयात्। पितृदेवत्याश्च पशवः,—"श्रोत्रियेऽभ्यागते श्राद्धं महोक्षेण महाऽजेन वा दद्यात्" —इत्येवमादयस्तन्त्रान्तरोक्ता आदरणीयाः। कुतः? स्वशास्त्रे विधानाभावात्। ओदनचरोश्चात्र, पितृभ्यस्त्वा,—इति निर्व्वापः स्यात्। कस्मात्? पित्रर्थत्वात्। एवं, सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां सकृदवहन्यात्। सकृत् फलीकुर्य्यात्। सकृत् प्रक्षालयेत्। प्रसव्यमवघट्टयेत्। दक्षिणत उद्वासयेत्। न च प्रत्यभिघारयेत्। स्विष्टकृतश्चात्र निवृत्तिः स्यात्। कुतः? मन्त्रलिङ्गविरोधात्। एवञ्च, अवदानानि सन्नीय त्रिधा विभागमकृत्वैव स्थालीपाकावृता सौविष्टकृदावृता वा अवदाय, पितृभ्यः स्वाहा,—इति सकृदेव जुहुयात्। प्रोक्षणनिर्व्वापप्रधानहोमाश्च प्राचीनावीतिनैव कर्त्तव्याः। कुतः? पित्रर्थत्वात्। तथा चोक्तम्।

"प्राचीनावीतिना कार्य्यं पित्र्येषु प्रोक्षणं पशोः।
दक्षिणोद्वासनान्तञ्च चरोर्निर्वपणादिकम्।

सन्नयश्चावदानानां प्रधानार्थो न हीतरः ।
प्रधानहवनञ्चैव शेषं प्रकृतिवद्भवेत्" ।

इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

देवदेवत्येषु—जातवेदो वपया गच्छ देवानिति ॥२३॥

देवार्थं ये पशव आलभ्यन्ते त इमे देवदेवत्याः पशवः । तेषु जातवेद इति मन्त्रेण, वपां जुहुयात्,—इत्यनुवर्त्तते । आह । के पुनर्देवदेवत्याः पशवः ? उच्यते । योऽयं वास्तुकर्म्मणि 'कृष्णया गवा यजेत'—इत्येवमादिना सूत्रयिष्यते ; ये च तन्त्रान्तरे,—'हिरण्यकामो ऽमावस्यायां मणिभद्रं रोहितेनाजेन यजेत, गोऽश्वकामः पौर्णमास्यां श्वेतेन',—इत्येवमादयः, त इमे देवदेवत्याः पशवः । तत्र, वास्तुकर्म्मणि वास्तोष्पतये त्वा,—इति निर्व्वापः । होमे तु विशेषं वक्ष्यति । मणिभद्रयागादिषु मणिभद्राय त्वा,—इत्यादिनिर्वापः । मणिभद्राय स्वाहा,—इत्यादिको होमः ॥०॥ २३ ॥०॥

कथं पुनर्ज्ञायते ; यन्मणिभद्रयागादिषु मणिभद्राय,—इत्यादिना निर्व्वापहोमौ भवतः,—इति ? उच्यते ।

अनाम्नातेषु तथाऽऽदेशं यथाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ २४ ॥

आ-सम्यक् म्नातं आम्नातं तन्न भवतीत्यनाम्नातम् । तेषु यथैव श्रूयते, तथैवादेशो यथा भवति तथा कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । येषु समशनीयचरुहोमोपनयनव्रतान्तसावित्रचरुहोमादिषु देवता

निर्द्दिश्यन्ते न मन्त्राः ; तेषु यदेव श्रूयते तदेवादिश्य निर्व्वपेत् जुहुयाच्च । एवञ्च, समश्ननीयचरौ अग्नये त्वा,—इत्यादिर्निर्वापः, अग्नये स्वाहा,— इत्यादिकश्च होमः । एवं सावित्रचरुहोमादिषु यथायथमूहनीयम् । येषु पुनराग्रहायण्यादिषु देवता नोपदिश्यते होममन्त्रश्चाव्यक्तलिङ्गः ; तेषु यावन्मात्रं वाक्यादवगम्यते, तावत-एवादेशः निर्व्वापे । आदिष्टमन्त्रेण तु होमः । येषु पुनश्चैत्रादिषु मन्त्रो नोपदिश्यते नापि देवता ; तेषु चैत्रै त्वा,—इत्यादिना निर्व्वापः, चैत्रै स्वाहा,—इत्यादिना च होमः स्यात् ।

अत्र दृष्टान्तः । 'यथाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति',—इति । यथा खल्वष्टकायै स्वाहेति यदेव कर्म्मणो नामधेयं तेनैव जुहोति, एवं चैत्रादिष्वपि,—इति बोद्धव्यम् । आह । ननु, विषम उप-न्यासः,—चैत्रादिषु देवता मन्त्रश्च नोपदिश्यते, न चैवमष्टका । तत्र हि देवता उपदिष्टा । उच्यते । सत्यमुपदिष्टा तत्र देवता, तथापि तु अन्तिमाष्टकायां 'अष्टकायै स्वाहा',—इति कर्म्मनाम-धेयेनैव होमः क्रियते, सूत्रप्रामाण्यात् । स खल्वयं कर्म्मनामधेयेन होमोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । तस्माददोषः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २५ ॥

व्याख्यातार्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

ऋणे प्रज्ञायमाने गोलकानां मध्यमपर्णेन जुहु-यात्—यत् कुसीदमिति ॥ २६ ॥

ऋणं प्रसिद्धम्। तस्मिन् प्रज्ञायमाने प्रकर्षेण ज्ञायमाने गोलकानां पलाशानां मध्यमपर्णेन मध्यमच्छदेन जुहुयात्, यत् कुसीदमिति-मन्त्रेण। अथ, प्रज्ञायमाने,—इत्येतदवाच्यम्?—इति चेत्। न। यत् खलु ऋणं प्रकर्षेण ज्ञायत एव केवलं, न पुनरपाकर्त्तुं शक्यते, तत्रैव होमोऽयं यथा स्यादित्येवमर्थत्वात्। एतदुक्तं भवति। ऋण-मवश्यमपाकरणीयम्। अन्यथा दोषश्रवणात्। तथाच स्मर्य्यते।

"तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि।
अग्निहोत्रं तपश्चैव तत्सर्व्वं धनिनो भवेत्"।

इति। तथा।

"ऋणं ये न प्रयच्छन्ति बुद्धिमोहात् कथञ्चन।
धनदातुस्तदीयं स्यात् पुण्यं ते च पुरोहिताः"।

इति। "ऋणानामनपक्रिया"—इति चोपपातकगणनायां मनु-नोक्तम्। यदि पुनरत्यन्तमेवाधनो न शक्नोति तदपाकर्त्तुम्, तदैवं जुहुयात्,—इति। अन्ये तु वर्णयन्ति,—नष्टे धनिके तद्रिक्थभागि-नि च, ऋणापाकरणासम्भवे जुहुयात्,—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्? राज्ञोऽप्यन्ततस्तद्रिक्थभाक्त्वात्। नहि कदाचिदपि राज्ञोऽभावोऽस्ति। तमिमं होमं यावत्सङ्ख्यमृणं तावत्सङ्ख्यमिच्छन्ति। क्षिप्रहोमञ्च मन्यन्ते ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अथातो हलाभियोगः ॥ २७ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। अथशब्दः पूर्व्वप्रकृतापेक्षः। कथं

नाम ? यथा पूर्व्वोक्तान्यष्टकादीनि अवश्यकर्त्तव्यानि, एवमिदमप्येतस्मिन् निमित्ते सत्यवश्यमेव कर्त्तव्यम्,—इति। अतःशब्दो-हेत्वर्थः। यस्मात्;—

"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा"।

इति कृष्याऽपि जीवनं मन्वादीनामनुमतम्। अतः एतस्मात् कारणात्। हलं लाङ्गलं तस्य आभिमुख्येन योगो हलाभियोगः,—कृषिप्रारम्भः,—इत्येतत् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो-जुहुयात्,-इन्द्राय मरुद्भ्यः पर्ज्जन्यायाशन्यै भगाय ॥ ॥ २८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। देवतानां विसमासकरणं निर्वापहोमयोः पृथक्त्व-प्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

सीतामाशामरडामनघाञ्च यजेत ॥ २९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। 'अरडां' इत्यत्र 'अरढां'—इति पाठान्तरम्। विसमासकरणं पूर्व्ववत्। अथ, पूर्व्ववत् चतुर्थ्यन्तनिर्देशेनैव सिद्धे किमर्थं विभक्तिमतिक्रम्य यजेत,—इति पुनः क्रियते ? आज्ये-नामूषां देवतानां होमप्रज्ञापनार्थमित्याह। कथं नाम ? पूर्व्व-विभक्तिमतिक्रामन् यजेत,—इति च पुनः कुर्व्वन्, पूर्व्वासामेव

देवतानां चरुभागाभिसम्बन्धः नामूषाम् ,—इति दर्शयति। आसां पुनर्देवतानामाज्येनैव होमः स्यात्। तथा चोक्तम्।

"आश्वयुज्यां तथा कृष्यां वास्तुकर्म्मणि याज्ञिकाः।
यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते।
द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः।
शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्"।

इति ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

एता एव देवताः सीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्य्ययणेषु ॥ ३० ॥

यजेत,—इत्यनुवर्त्तते। सीता लाङ्गलपद्धतिः, कृष्टं क्षेत्रमित्येतत्। तत्र यो यज्ञः स सीतायज्ञः। स चायं कृष्टस्य क्षेत्रस्य पूर्व्वोत्तरार्द्धे स्यात्। पक्वव्रीहियवमध्ये क्षेत्रस्य पूर्व्वार्द्धोत्तरार्द्धे ,—इति केचित्। स खल्वयं सीतायज्ञः शरदि वसन्ते च स्यात्। कस्मात्? विशेषाभावात्। पक्वं शस्यं छेदनात् परतः क्षेत्रादाकृष्य यत्र परिष्क्रते देशविशेषे स्थाप्यते, सोऽयं खलः। तत्र खलयज्ञः कर्त्तव्यः। स खल्वयं खलयज्ञोऽप्युभयत्रैव करणीयो भवति ;—यवानां खले, व्रीहीणां खले च। प्रवपणं बीजवपनम्। प्रशब्दात् समस्तेषु बीजेषु उप्तेष्वयं यज्ञः स्यात्। प्रलवनं धान्यानां छेदनम्। प्रशब्दः पूर्व्ववत्। पर्य्ययणं—परि सर्व्वतोभावेन धान्यानां खलादुगृहनयनम्। एतेषु सीतायज्ञादिषु एता एव देवताः यजेत।

नतु, प्रवपणक्रमस्य युक्तत्वात् कस्मात् क्रमभेदः क्रियते? उच्यते। सीतायज्ञखलयज्ञोस्तावदादितो निर्देशः व्रीहियवयो-र्द्वयोरेव धान्ययोस्तयोः करणप्रज्ञापनार्थः। प्रवपणादीनां क्रम-मतिक्रम्याभिधानं शारदधान्यमतिक्रम्य तेषां करणप्रज्ञापनार्थम्। तेन, सीतायज्ञखलयज्ञयोरुभयत्र करणात् चत्वारो यज्ञा भवन्ति, प्रवपणादीनां सकृत् करणाच्च त्रयः, मिलित्वा संवत्सरे सीता-यज्ञादयः सप्त सम्पद्यन्ते। अष्टमश्च हलाभियोगः,—इति। अत एवोक्तम्। "सप्त सीतामखादयः"—इति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। एता एव,—इति किमनन्तरोक्ताः सीतादयो देवताः परामृश्यन्ते? आहोस्वित् पूर्व्वा इन्द्रादयः? उताहो सर्व्वा एव?—इति। तत्र, पूर्व्वाः पञ्च,—इति केचित् वर्णयन्ति। कुतः? देवताशब्दसामान्यात्। पूर्व्वत्र तावत् एताभ्यो-देवताभ्यः,—इति देवताशब्दः श्रूयते, अत्रापि, एता देवताः,— इति देवताशब्दः कृतः। तस्मात्, पूर्व्वास्वेव देवताशब्दप्रयोगात् पूर्व्वा एव गृह्यन्ते नोत्तराः। तदसङ्गतम्। कस्मात्? यस्मादुत्तरा-सामग्रहणे सीतायाः ग्रहणं न स्यात्। न च सीतायज्ञे सीतायाः परित्यागः कर्त्तुमुचितः।

अन्ये तु, सर्व्वासामेव ग्रहणमिच्छन्तः, पूर्व्ववत् पूर्व्वाः पञ्च चर्व्वाहुतयः उत्तराश्चाज्याहुतयः,—इति मन्यन्ते। तदप्यसङ्ग-तम्। कस्मात्? एवम्—इत्यकरणात्। एवं खल्वेवमिति कुर्य्यात्। न खलु देवतायाः परामर्शे द्रव्यमपि परामर्ष्टव्यम्,—इति किञ्चिन्नियामकमस्ति। तस्मात्, एताः,—इति सर्व्वनाम्नः प्रकृत-परामर्शकत्वात् एवकारकरणाच्चाविशेषेण सर्व्वासामेव देवतानां

परामर्शः,—इत्येतद्धोमः। पूर्व्वासां चरुणा उत्तरासामाज्येन होमः,—इति तु नानुमन्यामहे। प्रमाणाभावात्। तस्मात् सर्व्वासामाज्येनैवात्र होमः स्यात्। तथा चोक्तम्।

"केवलाज्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः"।

इति। अतिक्रान्तपरामर्शश्च नाचार्य्यस्यानुमतः,—इत्यसकृदावेदितम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

आखुराजश्चोत्करेषु यजेत ॥ ३१ ॥

आखुराजो मुषिकानां राजा। तञ्च उत्करेषु यजेत। उत्कीर्य्यन्ते,—इत्युत्कराः पांशवो भण्यन्ते। चशब्दात् सर्व्वेषामेव सीतायज्ञादीनामन्ते आज्येनायमाखुराजस्य होमः स्यात्। तथा चोक्तम्।

"केवलाज्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः।
आज्येनाखुं यजेदग्नौ तदन्ते, नित्यमेव तत्"।

इति। आखुराजाय स्वाहा,—इति होमः। सीतायज्ञादिषु आखुराजहोमे च चिप्रहोमन्यायमिच्छन्ति। यजेत,—इति पुनः करणं पूर्व्वेणैककर्म्यशङ्कानिरासार्थम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

इन्द्राण्याः स्थालीपाकः ॥ ३२ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः। इन्द्राण्यै त्वा—इति निर्वापः ॥ ३२ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयादेकाष्टका तपसा तप्यमानेति ॥ ३३ ॥

ऋग्व्यर्थमेतत् ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम्। द्विर्व्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थम्। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। तत्र तावत् पृच्छामः। कः पुनरिन्द्राण्याः स्थालीपाकस्य कालः? तत्र केचिदाहुः। चतुरष्टको हेमन्तः,—इति अष्टकाचतुष्टावगमात् तिसृष्वेव च कर्म्मोपदेशात् चतुर्थ्यष्टकायामेतत् कर्त्तव्यम्,—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्? चतुरष्टकपक्षस्याचार्य्यानमुमतत्वात्। तदिदमभिहितमस्माभिः,—"तथा गौतमवार्कखण्डी"—इत्यत्र। अपरे तु,—चैत्राः पाकयज्ञमध्ये पाठात् कर्म्मणश्च तत्रानुपदेशात् तद्विषयताम् एतस्य मन्यन्ते। तदप्यसमीचीनम्। कुतः? अनाम्नातेषु तथाऽऽदेशम्—इत्यनेनैव तत्र कर्म्मणः सिद्धत्वात्। एकाष्टकेति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। अन्ये तु, पारिभाषिकमेव अस्य कालम्—इच्छन्ति।

तत्र वदामः। एकाष्टका,—इति मन्त्रलिङ्गादेकाष्टकायामेतत् कर्त्तव्यम्। तदिदं सामर्थ्यं नाम प्रमाणं वाक्यस्य बाधकम्। आह। का पुनरियमेकाष्टका नाम? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते। माघ्यनन्तराऽष्टका एकाष्टका,—इति पूर्व्वमीमांसाभाष्ये आचार्य्येण शवरस्वामिना निर्णीतम्। "माघी वैकाष्टकाश्रुतेः"—इति सूत्रयतो भगवतो जैमिनेरप्येष एवाशयोऽवधार्य्यते। "अन्याऽपीतिचेन्न भक्तित्वादेषा हि लोके"—इति सूत्रयन् तत्रभावान जैमिनिर्माघ्यनन्तराया अष्टम्या एकाष्टकात्वं लोकप्रसिद्धमित्याह। तथा आपस्तम्बोऽपि। "माघ्याः पौर्णमास्या उपरि षड़ष्टका, तस्यामष्टमी ज्येष्ठा या सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते"—इति सूत्रयन्ने-

तदेवाह। महाब्राह्मणभाष्ये तु चैत्र्यनन्तरायामप्यष्टम्यामेकाष्टका-शब्दप्रयोगः समर्थितः। केचित्तु, प्रौष्ठपद्या ऊर्द्धकालभाविन्यामष्टकायामेतेन भाव्यम्,--इति वदन्ति। तस्यास्त्वेकाष्टकात्वे न किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः। माघ्यनन्तरायास्त्वष्टम्यास्तथात्वन्तु लोकवेदसिद्धमित्यवोचाम। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्॥
॥०॥ ३४ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका समाप्ता॥०॥

———

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका।

उक्तो नित्यनैमित्तिकविधिः, अथेदानीं काम्यविधयो वक्तव्याः। तेषु तावत्,--

काम्येष्वत ऊर्द्धम् ॥ १ ॥

अतऊर्द्धं काम्येषु विधिमुपदेक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पूर्व्वेषु चैके ॥ २ ॥

पूर्व्वेषु नित्यनैमित्तिकेष्वपि वक्ष्यमाणो विधिर्भवति,--इति एके आचार्य्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कोऽसौ विधिः ? उच्यते,--

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदं भूमेर्भजामह इति ॥ ३ ॥

जपेत्,--इति सूत्रशेषः। पश्चादग्नेरित्याद्युक्तार्थम्। न्यञ्चपाणिप्रतिष्ठापनञ्च,--

"दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेवच।
करं करस्य कुर्व्वीत करणे न्यञ्चकर्म्मणः"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तप्रकारेण कर्त्तव्यम्। स खल्वयं--"भूमिजपः"--इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं यथाऽऽम्नात एव मन्त्रोजप्तव्यः ? न। कथं तर्हि ?

वसन्तꣳरात्रौ धनमिति दिवा ॥ ४ ॥

रात्रौ क्रियमाणे कर्म्मणि 'वसु' शब्दान्तं,—दिवाक्रियमाणे कर्म्मणि 'धनम्'—इत्यन्तं कृत्वा, इदं भूमेरिति मन्त्रं जपेत् ॥०॥ ४ ॥०॥

इमꣳस्तोममिति तृचेन परिसमूहेत् ॥ ५ ॥

इमं स्तोमम्,—इत्यादिना ऋक्त्रयेण परिसमूहेत्—विक्षिप्ता-नग्न्यवयवानेकीकुर्य्यात्। अन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः। तथा चोक्तम्।

"न कुर्य्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्"।

इति। तिसृणामृचां समाहारः तृचः। "ऋचि त्रेरुत्तरपदादि-लोपश्च च्छन्दसि"—इति तत्पदं सिद्धम्। "छन्दोवत् सूत्राणि कवयः कुर्व्वन्ति"—इत्यभ्युपगमात्। तदिदं परिसमूहनं यथा करणीयं, तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"कृत्वाऽग्न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहितौ।
प्रदक्षिणं तथाऽऽसीनः कुर्य्यात् परिसमूहनम्" ॥

इति। तस्मात्,—दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना भवदेवस्य ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥ ६ ॥

वैरूपाक्षः,—उपस्थ तेजश्च,—इत्यादि जपः,—इति केचित्। विरू-

पाक्षशब्दो यस्मिन् विद्यते, सोऽयं वैरूपाक्षः—भूर्भुवः स्वरोम्—इत्यादिकोमन्त्रः,—इति तत्त्वकारः। पठ्यमानमन्त्रकाण्डे तु "भूर्भुवःस्वर् ॐ महान्तमात्मनं प्रपद्ये"—इति प्रतीकं प्रपदशेषतयैव पठ्यते। "विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जिः"—इत्येतदारभ्य वैरूपाक्षः पठ्यते। भट्टभाष्येऽपि, "विरूपाक्षशब्दोऽस्मिन् विद्यते इति वैरूपाक्षो मन्त्रः विरूपाक्षेऽसीत्येवमादिकः"—इत्युक्तम्। स खल्वयं वैरूपाक्षः होमानां पुरस्तादग्रतो जप्तव्यः। अन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः। तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः।

होमानामिति कुर्व्वन् सहोमकेष्वेव काम्येष्वेतस्य कर्त्तव्यतां दर्शयति। पूर्व्वाणि तर्ह्यहोमकेष्वपि कर्त्तव्यानि? न,—इत्युच्यते। कस्मात्? अग्निसम्बन्धेन विधानात्। न्युब्जकरणं परिसमूहनञ्च खल्वग्निसंबन्धेन विधीयते। न खल्वहोमकेऽग्निरस्ति। अथापि स्यात्,—एतस्मादेव कारणात्तत्राप्यग्निमुत्पादयिष्यामहे,—इति। अत्रोच्यते। नाप्रयोजकत्वात्। नैषा साध्वी कल्पना। कस्मात्? अप्रयोजकत्वात्। सिद्धं खल्वग्निमनूद्य तत्संबन्धेन जपादिकमेव वाक्यानि विदधति, न पुनरग्निमुत्पाददितुमपि प्रयोजयन्ति। कथं ज्ञायते? वाक्यस्य तत्रासामर्थ्यात्। उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेश्च। कथम्? अग्निसंबन्धेनैतानि कर्त्तव्यानि, अग्निश्चोत्पादनीयः,—इति यदि द्वावप्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि वाक्यम्। अन्यदस्य रूपं विधीयमानस्य अन्यच्चानूद्यमानस्य भवति। तस्मात्,—सहोमकेष्वेव एवमन्तानां करणम्,—इति सिद्धम्। तत्त्वकारस्तु,—होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तनित्यनैमित्तिकानाम्,—इति वर्णयाञ्चकार॥ ०॥ ६॥ ०॥

काम्येषु च प्रपदः ॥ ७ ॥

प्रपदः,—तपश्च तेजश्च,—इत्यादिकोमन्त्रः, काम्येषु पुरस्तात् जप्तव्यः। चशब्दात् सहोमकेष्वपि। एतदुक्तं भवति। द्विविधानि तावत् काम्यानि भवन्ति—होमसंयुक्तान्यहोमकानि च। तत्र, वैरूपाचो होमसंयुक्तेष्वेव, प्रपदस्तु सर्व्वत्रैव स्यात्,—इति। तदिदं काम्यपदं होमादन्येषामपि काम्यानां ग्रहणार्थम्। काम्येष्वत ऊर्द्धम्—इति खल्वाचार्य्यः सहोमकान्येव काम्यान्यभिप्रेत्य सूत्रयाञ्चकार,—इति ज्ञिष्यते। अतएव चशब्दः सहोमकानां समुच्चयार्थः। अथवा। पूर्व्वेषु चैके,—इत्युभयेषामभिकारात् पूर्व्वेष्वप्ययं विधिः स्यात्। अतस्तन्निरासार्थं काम्यग्रहणम्। चशब्दमेवकारार्थं वर्णयतस्तत्त्वकारस्याप्येषैव वर्णना अनुमतेति गम्यते। एवञ्च, पूर्व्वाणि पूर्व्वेष्वपि पश्चतः प्राप्तानि,—इति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथेदानीं प्रपदवैरूपाचयोर्जपप्रकारोऽभिधीयते,—

तपश्च तेजश्चेति जपित्वा प्राणायाममायम्यार्थमना-वैरूपाक्षमारभ्योच्छ्वसेत् ॥ ८ ॥

तपश्च तेजश्च,—इत्यादिमन्त्रं (प्रपदरूपं) जपित्वा, तत्परिसमाप्तौ, प्राणानामायमनं प्राणायामः,—“त्रिरभ्यस्तः पूरककुम्भकरेचकाख्यः प्राणायामः”,—इति सन्ध्यासूत्रोक्तलक्षणः, तमायम्य कृत्वा,—इत्यर्थः। प्रथमं प्राणानायम्य पश्चात्तपश्च तेजश्च,—इत्यादिमन्त्रजपः,—इत्यसङ्गतैषाकल्पना। ‘अर्थमनाः’ अर्थः प्रयो-

जनम्, तस्मिन् मनो यस्य, सोऽयमर्थमनाः,—यः कश्चिदर्थः साधयितुमभिप्रेतः, तं ध्यायन्,—इत्येतत्। 'वैरूपाक्षमारभ्य' 'उच्छ्वसेत्' प्राणान् विमुञ्चेत्, विमुच्य च वैरूपाक्षं मन्त्रं समापयेत् आवृत्य,—इति कश्चित् पठति, वैरूपाक्षं जप्त्वा वायुं रेचयेत्, —इति व्याचष्टे च। प्राणायामोऽप्ययं काम्येष्वेव स्यात् न पूर्व्वेषु। कथं ज्ञायते? अर्थमनाः,—इति करणात्। प्रपद-जपानन्तरविधानाच्च।

अत्र कश्चिदाह। प्राणानां संयमनमेवात्र कर्त्तव्यमुपदिश्यते, न तु प्राणायामो यथोक्तलक्षणः,—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्? प्राणायाममायम्य,—इति सूत्रणात्। अन्यथा, प्राणानायम्य,—इति कुर्य्यात्। एतेन,—प्राणधारणमात्रं वदता रघुनन्दनेनैतदनु-पपत्तिभिया, प्राणानायम्य,—इति यत् परिकल्प्य लिखितं, तद-प्यनादरणीयम्। प्राणायाममायम्य,—इत्येतस्यैव पाठस्य सर्व्वत्रो-पलम्भात्। पूर्व्वैर्व्याख्यातृभिस्तथैव वर्णनाच्च। शिष्टाश्च प्राणायाम-मेव यथोक्तलक्षणमाचरन्ति, न प्राणधारणमात्रम्। स खल्वयं प्रपदो वैरूपाक्षश्च क्षिप्रहोमेषु न भवति। कुतः?

"न कुर्य्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्।
वैरूपाक्षञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्ज्जयेत्"।

इति वचनात्॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् ॥ ९ ॥

काम्येषु कर्म्मसु कर्त्तव्येषु त्रिरात्रमभोजनं प्रथमतः करणीयम्। आह। काम्येषु,—इति किमर्थं क्रियते? ननु काम्येष्वत ऊर्द्धम्,

—इत्यधिकृतान्येव काम्यानि। नैष दोषः। पूर्व्वेषु चैके,—इत्युभयेषामधिकारात् पूर्व्वेष्वेतत् कदाचिदपि माभूदित्येवमर्थत्वात् काम्यग्रहणस्य ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

त्रीणि वा भक्तानि ॥ १० ॥

त्रिरात्रमत्रापि सम्बध्यते। त्रीणि वा भक्तानि भोजनानि कर्त्तव्यानि। त्रीण्येवेति नियमार्थतया पर्य्यवसानात् भक्तान्तराणां निवृत्तिरवगम्यते। एतदुक्तं भवति। त्रिरात्रमेकभक्तं नक्तं वा कुर्य्यात्,—इति। अभक्तानि,—इति पाठेऽपि त्रीण्येव अभक्तानि,—इति भक्तत्रयमात्रमेव लभ्यते,—इति समान एवार्थः। वाशब्दात् जघन्योऽयं पक्षः। तेनाशक्तस्यैव स्यात्, न तु शक्तस्यापि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथमप्रयोगेषु ॥ ११ ॥

नित्यमहरहर्यानि कर्म्माणि प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि,—"भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत"–इत्येवमादीनि। तेषां प्रथमप्रयोगेषु प्रथमारम्भेषु त्रिरात्राभोजनादिकं न तु प्रतिप्रयोगमित्यर्थः। अशक्यत्वादित्यभिप्रायः। अथवा। यानि नित्यं प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि व्रीहियवहोमहरितगोमयमादीनि, तेषामित्यर्थः। तदनेन, अनित्यप्रयुक्तानां प्रतिप्रयोगं करणं दर्शयति। तुशब्दोऽनर्थकोनिपातो मुखसुखार्थो वा ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु ॥ १२ ॥

यजनीयेति पश्चादियज्ञमाहुः। तेषां यजनीयानां यः प्रयोगोऽनुष्ठानं तेषु उपोष्य प्रयोगः कर्त्तव्यः, न तत्र त्रिरात्राभोजनादिकमित्यर्थः। तुशब्दः पूर्व्ववत् बोद्धव्यः।

आह। अथ, इदमवाच्यं ननु तत्रोपवासविधानादेव स प्राप्यते, अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम्। उच्यते। नित्ये तावत् पश्चादिचरौ उपवासः सूत्रितः, न स काम्येषु प्राप्नोति, अतः काम्येऽपि तस्य प्राप्त्यर्थमेतत् सूत्रितम्। अथवा। उपवासवत् त्रिरात्राभोजनादिकमपि स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदुच्यते। कथं नाम? उपोष्यैव न पुनस्त्रिरात्राभोजनादिकमपि कृत्वा,—इति। एवञ्च, तुशब्दः त्रिरात्राभोजनादिव्यवच्छेदको भवति।

एवं वा—

यजनीयेऽहनि प्रतिपदि प्रयोगोऽनुष्ठानं येषां, तानि यजनीय प्रयोगानि अलक्ष्मीनिर्णोदादीनि। तेषु यजनीयप्रयोगेषु उपोष्य प्रयोगः। उपवसथ एव तत्र पुरश्चरणं न तु त्रिरात्राभोजनादीत्यर्थः। यजनीयपदेनात्र प्रतिपदुच्यते। कस्मात्?

"यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते"।

इत्यादि प्रयोगदर्शनात्। पश्चादियज्ञे तु उपवसथस्य विशेषविधिमहिम्ना त्रिरात्राभोजनादेस्तत्राप्रवृत्तिरनुसन्धेया ॥ ० ॥

॥ १२ ॥ ० ॥

उपरिष्टाद्वैश्वदेवसान्निपातिकम् ॥ १३ ॥

यत् किंल सन्निपतितमेव ज्ञायते, तत् सान्निपातिकमनियत-निमित्तं परिवेषादिकमाचक्ष्महे। तदिदं सान्निपातिकमुपरिष्टा-द्दैक्षं भवति। दीक्षा पुरश्चरणं त्रिरात्राभोजनादिकमित्येतत्। उपरिष्टात् कर्म्मणः पश्चात् दीक्षा यस्य, तदिदमुपरिष्टाद्दैक्षम्॥ ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

काम्यपरिभाषामभिधाय, अथेदानीं काम्यानि कर्म्माण्यभिधीयन्ते—

अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्वासीनः ॥ १४ ॥

अरण्ये प्रपदं यथोक्तलक्षणं प्रयुञ्जीत। कथम्? आसीनः उप-विष्टः। क्व? दर्भेषु कुशेषु ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

दर्भेषु,—इत्येतदिदानीं विशिनष्टि,—

प्राक्कूलेषु ब्रह्मवर्च्चसकामः ॥ १५ ॥

ब्रह्मवर्च्चसमध्ययनाश्रयं तेजः। तत् कामयते,—इति ब्रह्मवर्च्चस-कामः। स खल्वयं ब्रह्मवर्च्चसकामः, प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु, दर्भे-ष्वासीनः अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इति सम्बध्यते। केचित् पूर्व्वेण सूत्रेण सहास्यैकसूत्रतामिच्छन्ति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

उदक्कूलेषु पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

पुत्रान् पशूंश्च यः कामयते,—सोऽयं पुत्रपशुकामः, उदक्कूलेषु उदगग्रेषु दर्भेष्वासीनः अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्त्तते ॥ ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

उभयेषूभयकामः ॥ १७ ॥

उभयं कामयते,—इत्युभयकामः ; ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रपशुकामश्च मिलितोभयकामः—इत्येतत्। अपर आह। "उभयकामः—ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रकामश्च। अथवा। ब्रह्मवर्चसकामः पशुकामश्च" —इति। स खल्वयमुभयकामः, उभयेषु प्रागग्रेषु उदगग्रेषु च मिलितेष्वित्यर्थः। दर्भेष्वासीनः,—अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्त्तत एव। सेयं त्रिसूत्री काम्यकर्म्मविधानार्था। काम्येषु च प्रपदः,—इत्यस्य विशेषार्था,—इति केचित् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पशुस्वस्त्ययनकामो व्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत सहस्रबाहुर्गौपत्य इति ॥ १८ ॥

पशूनां स्वस्त्ययनं मङ्गलमारोग्यमित्येतत्। तत् कामयते,--इति पशुस्वस्त्ययनकामः। व्रीहियवौ प्रसिद्धौ। ताभ्यां मिश्राभ्यां होमो-व्रीहियवहोमः। तं प्रयुञ्जीत कुर्य्यात्, सहस्रबाहुरिति मन्त्रेण। चिप्रहोममत्रेच्छन्ति। पशुशब्देनात्र गावोऽभिप्रेयन्ते,--इत्यवगच्छामः। कस्मात्? गौपत्य इति मन्त्रलिङ्गानुग्रहात्। बृहत्-क्षुद्रपशूनामुपरिष्टाद्विशेषोपदेशाच्च ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य प्रयच्छेत् ॥ ॥ १९ ॥

महागुणयोगात् महावृक्षोऽभिप्रेतः, न परिमाणमहत्त्वात्। एवमेके। महागुणयोगात् परिमाणमहत्त्वाच्च महावृक्षः। एवमपरे।

कः पुनरसौ ? यः कश्चिद्गोत्र्यफलः पूतनारिकेलादिः,--इत्याह । महावृक्षस्य फलानि महावृक्षफलानि । कौतोमतेन कौतोमतशब्द-वता मन्त्रेण ;--"कौतोमतं संवननं"--इत्यादिना मन्त्रेणेत्येतत् । परिजप्य प्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

कस्मै प्रयच्छेत् ?--

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तस्मै ॥ २० ॥

आत्मनि स्वस्मिन् विषये यस्य प्रसन्नतामिच्छेत् , तस्मै प्रयच्छेत् ॥ ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं परिजपितानि सर्व्वाण्येव फलानि तस्मै प्रयच्छेत् ? न । किन्तर्हि ?--

एकभूयांस्यात्मनो युग्मानि कुर्य्यात् ॥ २१ ॥

तेषां फलानां मध्यात् एकभूयांसि-युग्मानि समानि, फलानि आत्मनः आत्मार्थं कुर्य्यात् कल्पयेत् । एकेन भूयांसि एकभूयांसि-- एकाधिकानीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । कानिचित् फलानि परि-जप्य तेषां मध्यात् कियन्ति अयुग्मानि फलानि, यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत् तस्मै प्रयच्छेत् , तेभ्यश्च एकेन फलेनाधिकानि अतएव युग्मानि फलानि आत्मनोऽर्थे कुर्य्यात् ,--इति । आह । ननु सन्धिसाम्यात् अयुग्मानि,--इत्यपि शक्यते वर्णयितुम् ? उच्यते । सत्यं शक्यते वर्णयितुं, कल्पनागौरवापत्तेस्तु न तथा वर्ण्यते । माङ्गलिकत्वाच्चात्मनो युग्मानामेव वर्णयितुमुचितत्वात् ।

युग्मानि किल माङ्गलिकानि भवन्ति। "वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्"—इत्यादिदर्शनात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वृत्तइवेति पञ्चर्चः ॥ २२ ॥

पञ्चानामृचां समाहारः पञ्चर्चः। वृत्त इव,—इत्येवमादिकः पञ्चर्चोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म्म ॥ २३ ॥

तस्मिन् अधिकृते पञ्चर्चे, तद्विषये,—इत्यर्थः। प्रथममाद्यं कर्म्म पार्थिवम्। पृथिव्यर्थं क्रियते,—इति पार्थिवम्—ग्रामक्षेत्राद्यर्थम्—इत्यर्थः। वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अर्द्धमासमभुक्त्वा ॥ २४ ॥

कुर्य्यात्,—इति सूत्रशेषः। अस्मात् विशेषोपदेशात् अत्र सामान्यस्य पुरश्चरणस्य त्रिरात्राभोजनादेर्निवृत्तिरिति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अशक्तौ वा पेयामन्यतरं कालम् ॥ २५ ॥

अर्द्धमासाभोजनस्य खल्वशक्तौ प्रकृतमर्द्धमासं व्याप्य पेयां वा पीत्वा पार्थिवं कर्म्म कुर्य्यात्। "पेया आणाऽऽच्छमण्डयोः"—इत्याभिधानिकाः। किं सायम्? न। 'अन्यतरं कालम्'। प्रातर्व्वा सायं वा,—इत्यनियमः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

यत्रात्मानं परिपश्येत् ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् काले पेयां पिबेत्,—तस्मिन् काले आत्मानमात्मच्छायां परिपश्येत्—दर्पणादाविति वाक्यशेषः ।

एवं वा,—

यत्र यस्यां पेयायामात्मानं परिपश्येत्, तां पेयां पीत्वा,—इति पूर्व्वोक्तां पेयामनेन विशिनष्टि ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

एतद्व्रतमर्द्धमासव्रतेषु ॥ २७ ॥

यत्र यत्रार्द्धमासव्रतमुपदेक्ष्यते, तत्र तत्र,—"आचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः"—इत्येवमादौ, एतत् अनन्तरोक्तं व्रतं बोद्धव्यम् ॥ ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय अथेदानीं प्रकृतं पार्थिवं कर्म्माह,—

पौर्णमास्याᳲरात्रावविदासिनि ह्रदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलान्गन्तेष्वास्येन जुहुयात्-स्वाहेत्युदके ॥ २८ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्यतिरोहितार्थम् । "विदासः शोषः, स यस्य ह्रदस्यास्ति स विदासी । अविदासी ग्रीष्मेऽप्यक्षीणजलः,—इत्यर्थः । तस्मिन् अविदासिनि ह्रदे"—इति केचित् । आचार्य्यपुत्रस्तु आह गृह्यासंग्रहे ।

"मध्ये स्थण्डिलमन्ते च वारिणा परिसंवृतम् ।
अविदासिनं ह्रदं विद्यात्ताद्दृशं कर्म्मणो विदुः" ।

इति। तदेतस्मिन् अविदासिनि ह्रदे, नाभिमात्रं नाभिपरिमितम् उदकम् अवगाह्य अवतीर्य्य, अक्षततण्डुलान्—अक्षता यवाश्च तण्डुलाश्च तान्—यवमिश्रान् व्रीहितण्डुलान्,—इत्यर्थः। अक्षतानां यवानां तण्डुलान्,—इत्यन्ये। अपरे पुनर् अक्षतशब्देन तण्डुलानेव विशेषयन्ति;—अक्षतानखण्डितान् तण्डुलान्,—इति। तदेतदुभयमप्यसङ्गतम्। कस्मात्?

"गोवाहनक्षुद्रपशुस्वस्तिकर्म्मस्वपि त्रिषु।
जलहोमे च मिश्राभ्यां द्रव्याभ्यां होम इष्यते।

इति वचनात्। तस्मात् यथोक्त एवार्थः। तानिमानक्षततण्डुलान् ऋगन्तेषु प्रकृतानां पञ्चानामृचामवसानेषु आस्येन मुखेन जुहुयात् स्वाहेत्युच्चार्य्य। कुत्र जुहुयात्? उदके जले। अनग्निकत्वादस्मिन् होमे स्वाहाकारविलोपं कश्चिदाशङ्कीत मन्दमतिरिति खल्वाचार्य्यः स्वाहेति सूत्रयाञ्चकार। तस्मात्, स्वाहाकारावसान एव होमोऽयं स्यात्। ऋगन्तेषु,—इति तर्हि किमर्थम्? प्रत्येकं ऋगवसानेषु होमप्रज्ञापनार्थमित्याह। अन्यथा खल्वेकैवाहुतिः पञ्चर्च्चेन स्यादित्यपि कश्चिदाशङ्कीत। अत्र च, अनग्निकत्वात् यावदुक्तमेव कर्त्तव्यमिति द्रष्टव्यम्॥ ०॥ २८॥०॥

अथापरम्॥ २९॥

अथशब्दः पूर्व्वोक्तत्रिरात्रभोजनाद्यानन्तर्य्यार्थः। पूर्व्वप्रकृतपञ्चर्चानुसन्धानार्थः वा। अथ एतस्मिन्नेव पञ्चर्चे अपरं अन्यत् कर्म्म, वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः॥ ०॥ २९॥ ०॥

तदपरं कर्म्म अभिधीयते, आ खण्डिकापरिसमाप्तेः,—

प्रथमयाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-चक्षुर्व्विषये सिद्ध्यत्यर्थः॥ ३० ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य प्रथमया ऋचा,—वृक्ष इव पक्कस्तिष्ठति,—इत्यादिकयेत्येतत्। आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत्। उपस्थानञ्चेदम्,—

"तदसंसक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि।
कुर्य्यात् कृताञ्जलिर्व्वाऽपि ऊर्द्ध्वबाहुरथापिवा"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तप्रकारेण करणीयम्। कः उपतिष्ठेत? 'भोगकामः'। भोगं कामयते,—इति भोगकामः। कस्मिन् प्रदेशे उपतिष्ठेत? अर्थपतिचक्षुर्व्विषये। यस्मादर्थपतेः सकाशात् भोगं कामयते, तस्यार्थपतेः चक्षुर्व्विषये चक्षुर्गोचरे प्रदेशे। एवं कृते खल्वस्य, 'सिद्ध्यति' 'अर्थः' प्रयोजनम्॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

द्वितीययाऽऽदित्ये परिविष्यमाणेऽक्षततण्डुलान् जुहुयात् बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः॥ ३१ ॥

पदं त्रायते,—इति पत्रं वाहनमाचक्ष्महे। बृहत्शब्दो महद्वचनः। बृहत् च तत् पत्रञ्चेति बृहत्पत्रं हस्त्यश्वादिकमुच्यते। तेषां स्वस्त्ययनमारोग्यं कामयते,—इति बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः;—प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य द्वितीयया ऋचा,—ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितम्,—इत्येवमादिकयेत्येतत्। आदित्ये सवितरि परिविष्यमाणे, अक्षततण्डुलान् जुहुयात्,—इत्युक्तार्थम्। परिवेषः परिधिरित्यनर्था-

न्तरम्। यत्र खल्वादित्यस्य किरणाः वातेन मण्डलीभूताः तस्य परितो मालाभाः लक्ष्यन्ते, सोऽयमादित्यस्य परिवेषः,—इत्याचक्षते। तथा चोक्तम्।

"वातेन मण्डलीभूताः सूर्य्याचन्द्रमसोः कराः।
मालाभा व्योम्नि तन्वन्तः परिवेषाः प्रकीर्त्तिताः"।

इति। तदिदमुपरिष्टाद्वैचम्। चिप्रहोममन्त्रेच्छन्ति ३१

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामः॥ ३२॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य तृतीयया ऋचा,—अभिभागोऽसि,—इत्यादिकयेत्येतत्। चन्द्रमसि परिविष्यमाणे तिलतण्डुलान् जुहुयादित्यनुवर्त्तते। तिलतण्डुलान्,—इति, अक्षततण्डुलान्,—इतिवद्व्याख्येयम्। को जुहुयात्? क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामः। क्षुद्रपशुशब्देनाजाविकाद्युच्यते। सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववत्॥०॥ ३२॥०॥

चतुर्थ्याऽऽदित्यमुपस्थायार्थान् प्रति पद्येत स्वस्त्यर्थवानागच्छति॥ ३३॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य चतुर्थ्या ऋचा,—कोश इव पूर्णो वसुनां,—इत्यादिकयेत्येतत्। पूर्व्ववत् आदित्यमुपस्थाय, अर्थान् प्रति लक्षीकृत्य, तान् साधयितुमिति यावत्। पद्येत गच्छेत्। अर्थान् प्रपद्येत,—इति पाठेऽपि, अर्थान् साधयितुमिति पूर्व्वोक्त एवार्थः।

एवं गच्छन् खल्वयं गन्ता, स्वस्त्यर्थवानागच्छति। यमर्थमभिसन्धाय गच्छति, तद्वान् स्वस्तिमांश्चागच्छति गृहम्॥ ०॥ ३३॥ ०॥

पञ्चम्याऽऽदित्यमुपस्थाय गृहान् प्रपद्येत, स्वस्ति गृहानागच्छति स्वस्ति गृहानागच्छति॥ ३४॥

प्रकृतस्य पञ्चर्चस्य पञ्चम्या ऋचा,—आकाशस्यैष आकाशः,—इत्यादिकयेत्येतत्। तदनया ऋचा पूर्व्ववदादित्यमुपस्थाय गृहान् प्रति लक्षीकृत्य प्रपद्येत गच्छेत्,—प्रवासस्थः,—इति वाक्यशेषः। अथवा। गृहान् परित्यज्य प्रपद्येत गच्छेत् प्रवसेदित्यर्थः। गृहात् प्रपद्येत,—इति पाठे, गृहात् सकाशात् प्रतद्येत,—इति स एवार्थः। एवं प्रपद्यमानः खल्वयं स्वस्ति मङ्गलं यथा भवति तथा गृहानागच्छति। द्विर्व्वचनं पञ्चर्चाधिकारसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम्॥ ०॥ ३४॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका समाप्ता॥ ०॥

———

चतुर्थप्रपाठके षष्ठी खण्डिका।

भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत ॥ १ ॥

भूरित्ययं मन्त्रप्रतीकः। भूरित्यादिकमनकाममारं मन्त्रं नित्यमहरहः प्रयुञ्जीत। अनकाममारशब्देन, "भूर्भुवः स्वरोम् सूर्य्य इव दृशे"—इत्यादिको मन्त्रो भण्यते। कुतः? योगात् प्रसिद्धेश्च। योगस्तावत्। मरणं मारः, काम इच्छा। कामेन मारो यस्मात् सोऽयं काममारः, स न भवतीत्यकाममारः। न अकाममारोऽनकाममारः। इच्छयैव मरणं यस्मादित्यर्थः। प्रसिद्धिश्चाध्येतृसम्प्रदायागता बोद्धव्या ॥ ० ॥ १ ॥

न केवलमिच्छयैव मरणमस्मान्मन्त्रात् सम्पद्यते, अपि तु यः खल्वेतं मन्त्रमहरहः प्रयुङ्क्ते, तस्य,—

न पापरोगान्नाभिचाराद्भयम् ॥ २ ॥

पापरोगः कुष्ठराजयक्ष्मादिः। अभिचारः श्येनसन्दंशादिः। तस्मात् भयं न भवति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अलक्ष्मीनिर्णोदः ॥ ३ ॥

अलक्ष्मीः प्रसिद्धा। तस्या निर्णोदो निर्हारो नाशकः,—इत्येतत्। कः पुनरसौ? वक्ष्यमाणो होमः ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

स खल्वयमलक्ष्मीनिर्णोदो होमः ,—

यजनीयप्रयोगः ॥ ४ ॥

यजनीयेऽहनि प्रयोगोऽनुष्ठानं यस्य,—सोऽयं यजनीयप्रयोगः। यज्ञदिने कर्त्तव्यः ,—इत्यर्थः । यजनीयप्रयोगत्वादुपवसथएवास्य पुरश्चरणं स्यात् । यद्यपि यजनीयप्रयोगोऽयं, तथापि तदीयचरुणा न करणीयः , किन्तु द्रव्यानादेशादाज्येनैव स्यात् ।

अपर आह । यजनीयस्य प्रयोगोऽनुष्ठानं यस्य सोऽयं यजनीयप्रयोगः । न खल्वस्य यजनीयप्रयोगत्वं विज्ञातं येनाय मनुवादः स्यात् , किन्तु अविज्ञातं विधीयते । तेन, यजनीयवत् प्रयोगः,—इत्यर्थः सिद्धोभवति। तस्मात् धर्म्मप्रदेशोऽयम् । "उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु"—इति सूत्रित उपवासोऽत्र प्रदिश्यते । कथं पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् ? शक्यः ,—इत्याह । कथम् ? यजनीयशब्दोऽयं कर्म्मणा सम्बद्धः तत्सहचरितं उपवासधर्म्मं शक्नोति लक्षणया गमयितुम् । शक्नोति चेद्गमयितुं, प्रदेष्टुमपि शक्नोति । एवं खल्वन्तरेणापि वतिप्रत्ययं वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् । स खल्वयमर्थः सप्तमाध्याय प्रपञ्चितः , तत्रैवानुसन्धेयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमलक्ष्मीनिर्णोदो होमोऽभिधीयते,—

मूर्द्धोधिम इत्येकैकया ॥ ५ ॥

मूर्द्धोधिमे,—इत्यादिकोऽष्टर्चोऽत्राभिप्रेतो बोद्धव्यः । तासां खल्व-

ष्टानामृचामेकैकया ऋचा एकैका आहुतिर्होतव्या। अलक्ष्मी-निर्णोदः,—इत्येकवचनात् सर्व्वाभिरेकैवाहुतिः स्यादित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्मन्दमतेः, अतस्तन्निरासार्थमाचार्य्य-एकैकयेत्याह ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

किं मन्त्राणामध्ययनक्रमेणैव अष्टावाहुतयो होतव्याः? न। कथन्तर्हि ?

या तिरश्चीति सप्तमी ॥ ६ ॥

या तिरश्चीत्यनया ऋचा सप्तमी आहुतिर्होतव्या। सेयमृक् प्रदेशान्तरपठितेति द्रष्टव्यम्। तदेवमष्टर्चस्य षड्भिर्ऋग्भिः पाठक्रमात् षडाहुतीर्हुत्वा, या तिरश्चीत्यनया ऋचा प्रदेशान्तरपरिपठितया सप्तम्याहुतिर्होतव्या। स्थिता तावदविनियुक्तैवाष्टर्चस्य सप्तमी ऋगष्टमी च ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तदनन्तरम्,—

वामदेव्यर्च्चः ॥ ७ ॥

वामदेवो नाम ऋषिः, तदीया ऋचः वामदेव्यर्च्चः। अथ वा। वामदेव्यं नाम साम, तत् यासु ऋक्षु गीयते ता वामदेव्यर्च्चः। 'कयानश्चित्र आभूवत्'—इतितृचो भण्यन्ते। तासामप्येकयैव ऋचा होमः स्यात्, न तु तृचेनैव। कुतः? एकैकया,—इत्यनुवर्त्तनात्। तदिदमुपरिष्टात् स्पष्टीकरिष्यामः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एतदनन्तरञ्च,—

महाव्याहृतयश्च ॥ ८ ॥

महाव्याहृतयो भूराद्यास्तिस्रः। तासामप्येकैकया एकैका आहुति-र्होतव्या ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

प्रजापत इत्युत्तमा ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदित्यष्टर्चस्याष्टम्या ऋचा उत्तमा अन्त्या आहुतिर्होतव्या। तदेवमष्टर्चस्याष्टम्या ऋचो विनियोगः सूत्रितः। आह। अथ, उत्तमा,—इत्येतदवाच्यं पाठक्रमादेवैतस्या उत्तमत्वसिद्धेः, अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम्? उच्यते। अस्या उत्तमत्ववचनादुपोत्तमाऽपि काचिदाहुतिर्विज्ञायते। का पुनरुपोत्तमा नामाहुतिरभिप्रेता? शृणु। येयमष्टर्चस्य सप्तमी ऋक्—अपेहि त्वम्,—इत्यादिका साम्प्रतमप्यविनियुक्तैव स्थिता, सेयमुपोत्तमा इत्यवगच्छामः। कस्मात् कारणात्? तस्या विनियोगान्तरानवगतेः, उपस्थितत्वाच्च। तदेवमष्टर्चस्य क्रमपरिपठिताः 'परिबाधं यजामहे'—इत्येवमन्ताः षट् ऋचः, प्रदेशान्तरपठिता या तिरश्चीत्येका, वामदेव्यर्चस्तिस्रः, महाव्याहृतयस्तिस्रः। एवन्तावत् त्रयोदशाहुतयो भवन्ति। अपेहि त्वमिति चतुर्दशी। प्रजापते न त्वदिति पञ्चदशी बोद्धव्या। तथा चोक्तम्।

> "विहारो वामदेव्यर्चां व्याहृतीनां तथैवच।
> अलक्ष्मीनाशके होमे स्यादपेहि चतुर्दशी" ॥

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

पर्य्यवसितोऽलक्ष्मीनिर्णोदः। अथेदानीं कर्म्मान्तरं वक्तुमारभते,—

यशोऽहं भवामीति यशस्काम आदित्यमुपतिष्ठेत पूर्व्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णेषु ॥ १० ॥

यशोऽहं भवामीति पञ्चर्च्चोऽत्राभिप्रेतः। तेनादित्यमुपतिष्ठेत। कः? यशस्कामः। यशः कामयते यः, सोऽयं यशस्कामः। कस्मिन् काले? पूर्व्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णेषु। तिसृष्वपि सन्ध्यासु,—इत्यर्थः। कुतः? परतः सन्धिवेलयोः पूर्व्वाह्णापराह्णपदप्रयोगदर्शनात्। एवञ्च, नित्योपस्थानादनन्तरमेतदुपस्थानं स्यात्। यथाश्रुतार्थ एव सम्यक् इति केचित् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

किं यथापठितेनैव पञ्चर्च्चेन? न। कथन्तर्हि?

प्रातरह्णस्येति सन्नामयन् ॥ ११ ॥

प्रातरह्णस्य,—इति मन्त्रभागं सन्नामयन्, सम्यक्—यथालिङ्गं, नामयन् परिणमयन्—ऊहं कुर्व्वन्नित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। प्रातरह्णस्य तेजसः,—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने,—मध्यन्दिनस्य तेजसः,—इति मध्यन्दिने, अपराह्णस्य तेजसः,—इत्यपराह्णे, ऊहं कुर्य्यादिति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

कर्म्मान्तरमाह,—

सन्धिवेलयोरुपस्थानꣳस्वस्त्ययनमादित्यनावमित्युद्यन्तं त्वाऽऽदित्यानूदियासमिति पूर्व्वाह्णे, प्रतितिष्ठन्तं त्वाऽऽदित्यानुप्रतिष्ठासमित्यपराह्णे ॥ १२ ॥

सन्धिवेलयोः प्रातः सायमित्येतत् । उपस्थानं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः । केन ? आदित्य नावमित्यनया अनुष्टुभा यजुर्द्वयसहितया । कस्य उपस्थानम् ? आदित्यस्य । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । किमर्थं पुनरिदमुपस्थानम् ? स्वस्त्ययनम् । स्वस्ति मङ्गलं अयति गच्छति प्राप्नोत्यनेनेति स्वस्त्ययनम्—मङ्गलफलकमित्यर्थः । किं द्वयोरपि सन्ध्ययोरविशेषेण यजुर्द्वयस्याभिनिवेशः ? न । किन्तर्हि? उद्यन्तं त्वा,—इत्येतद्यजुः पूर्व्वाह्णे विनियोक्तव्यम् । प्रतितिष्ठन्तं त्वा,—इत्येतद्यजुरपराह्णे प्रयोक्तव्यम् । तथा च, लिङ्गवशादनयोर्व्विनियोगः,—इत्यभिप्रायः ॥०॥ १२ ॥०॥

कर्म्मान्तरमाह ,—

आचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतस्तामिश्राद्वौ व्रीहिकाण्सौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ १३ ॥

आचितशब्देन शकटो भण्यते । कुतः ? "आचितं शकट' प्राहुः" —इति वचनात् । शतशब्दो बहुत्ववचनः, कुतः ? नैघण्टुके काण्डे 'शतं सहस्रं'—इति बहुनामसु पाठात् । आचितानां शतं कामयते,—इत्याचितशतकामः । यद्यप्याचितशब्देन शकटोभण्यते , तथाप्यत्र शाकटो भारः ;—तावत् परिमितं सुवर्णमिहाभिप्रेतमित्यवगच्छामः । कस्मात् ? शकटमात्रस्यानतिप्रयोजनत्वात् । तावति सुवर्णेऽप्याचितशब्दस्य सङ्केतितत्वाच्च । तथा चोक्तम् ।

"सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽचे कुरुविस्तस्तु तत्पले ।

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला ।
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः" ।

इति । अपर आह । "आचितशब्देनात्र बहुपशुधनधान्यमात्मनः प्रार्थ्यते । तथा हि चरितार्थत्वादाचितानाम्"—इति । स खल्वयमाचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः सन्,—पूर्व्वोक्तेन विधिना अर्द्धमासं व्रतं कृत्वा,—इत्येतत् । तमिस्र एव तामिस्रः । तामिस्रस्य कृष्णपक्षस्य, आदौ प्रतिपदीत्यर्थः । 'व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा' । व्रीहयः प्रसिद्धाः । कांसशब्देन द्रोणपरिमाणं भण्यते । कस्मात् ? "द्रोणः स्यात् कांसमानकः"—इति वचनात् । व्रीहीणां कांसं व्रीहिकांसं, व्रीहिकांसस्य ओदनो भक्तः व्रीहिकांसौदनः, तं व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।

आह । व्रीहिकांसस्य, व्रीहिकांसयोः, व्रीहिकांसानाम्,—इति त्रेधैव विग्रहस्य सम्भवादेकत्वेन विग्रहे कारणं वक्तव्यम् ? उच्यते । प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनसंयोगाच्च एकत्वेनैव विग्रहमाचक्ष्महे । व्रीहिकांसौदनमित्येकवचने श्रूयमाणे खल्वेकत्वमागच्छति हृदयम्, आगच्छति चेत्,—न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । उत्तरत्रापि, 'तस्य',—इत्येकवचनसंयोगेन व्रीहिकांसस्य परामर्शाच्चैवमवगच्छामः । अपि च । द्वित्वबहुत्वाभ्यां विग्रहे ब्राह्मणबहुत्वं स्यात् तच्चानिष्टम् । कस्मात् कारणात् ? श्राद्धे तस्य दोषदर्शनात् । कारणस्य चाविशेषात् । तथा च मनुः ।

"सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्" ॥

इति । तस्मात्, सत्क्रियाद्यनुरोधादत्राप्येकवचनेनैव विग्रहः,—इत्यादरणीयम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—

तस्य कणानपरासु सन्धिवेलासु प्रत्यग्ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधायादित्यमभिमुखो-जुहुयात्-भलाय स्वाहा भल्लाय स्वाहेति ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य व्रीहिकांसस्य, कणान्,—

"कम्बूकास्तु कणास्तैव फलीकरणककुशाः" ।

इत्युक्तलक्षणान् । जुहुयात्,—इति सम्बन्धः । ते खल्विमे कणाः तुषाः,—इत्याचक्षते । अपरासु सन्धिवेलासु अस्तमयसन्ध्यासु,—इत्यर्थः । बहुवचनात् तामिस्रपक्षमभिव्याप्य सर्व्वास्वेवास्तमय-सन्ध्यासु अयं होमः स्यात्, न पुनः प्रतिपद्येव,—इति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक् पश्चिमायां दिशि, चतुष्पथे,—इति सम्बन्धः । ग्रामात् निवासभूतात् निष्क्रम्य निर्गत्य गत्वा वा । चतुष्पथः प्रसिद्धः । तस्मिन् अग्निं उपसमाधाय यथोक्तेन विधिना, आदित्यमभिमुखः, —आभिमुख्येनादित्यमुखः, प्रत्यङ्मुखः,—इत्येतत् । "भलाय स्वाहा" "भल्लाय स्वाहा"—इत्येताभ्यां यजुर्भ्यां पृथक् जुहुयात् । 'अग्निमुपसमाधाय,—इति वचनात् क्षिप्रहोमोऽयम् । कथं नाम ? अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात्, न सर्व्वामप्याहृतं कृत्वा,—इति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

एतयैवावृताऽपरौ तामिस्रौ ॥ १५ ॥

एतयैवानन्तरयैवावृता रीत्या अपरावपि तामिस्रौ कृष्णपक्षावभिव्याप्य अपरासु सन्धिवेलासु जुहुयात्। इदमिदानीं सन्दिह्यते। एतया,—इति किं ब्राह्मणभोजनादेः परामर्शः, आहोस्विदर्द्धमासव्रतादेः?,—इति। ब्राह्मणभोजनादेः,—इत्याह। कस्मात्? आवृता,—इति करणात्। न खल्वर्द्धमासव्रतमावृत्। कर्तृधर्म्मः खल्वेतत्। कथं ज्ञायते? "आचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः"—इति कर्तृविशेषणतयोपन्यासात्। तस्मादर्द्धमासव्रतस्य न परामर्शः। अपि च। तस्यैव कर्म्मण आवृत्तिरिहोपदिश्यते। अभ्यस्ते च कर्म्मणि सकृदेव व्रतमन्यत्रोपदिष्टम्,—"नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथमप्रयोगेषु"—इत्यत्र। तद्वदिहापि वर्णयितुमुचितम्।

अपर आह। तामिस्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यात्,—इति व्रतान्तरोपदेशान्नार्द्धमासव्रतस्य परामर्शः। इतरथा अर्द्धमासव्रतादेव ब्रह्मचर्य्यस्य प्राप्तत्वात् तदवाच्यं स्यात्,—इति। तदपि न समीचीनम्। कुतः? अर्द्धमासव्रते ब्रह्मचर्य्यस्य पूर्व्वमाचार्य्येणानुपदेशात्। प्रथमतामिस्रे तर्हि न प्राप्नोति ब्रह्मचर्य्यम्? मा प्रापत्, का नो हानिः। अर्द्धमासव्रतस्य पुरश्चरणरूपतया तत्रापि न तावतैव प्रथमतामिस्रे ब्रह्मचर्य्यस्य प्राप्तिः। यथा तु प्रथमेऽपि तामिस्रे प्राप्नोति ब्रह्मचर्य्यं, तथा परतो वर्णयिष्यामः ॥०॥१५॥०॥

तामिस्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यादासमापनादासमापनात् ॥ १६ ॥

अन्तरशब्दो मध्यवचनः। तामिस्रपक्षयोरन्तरे मध्ये यान्यहानि,

तानि तामिस्रान्तराणि। पूर्व्वापरयोस्तामिस्रयोर्निर्देशात् तन्मध्य-पतितानि शुक्लपक्षदिनान्यपि सन्दंशपतितन्यायेन गृह्यन्ते। तेषु अहःसु ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्जी, स्यात् भवेत्। आसमापनात् कर्म्म-समापनपर्य्यन्तम्। कर्म्मसमापनदिनस्य तामिस्रान्तरत्वेऽपि कर्म्म-समापनात् परतो न तत्र ब्रह्मचर्य्यनियमः,—इत्येतदर्थम्;—'आसमापनात्'—इत्याह। यद्यपि, पर्व्वत्वेन तत्रापि मैथुन-निषेधोऽस्त्येव, तथापि निमित्तान्तरप्रयुक्तस्य तस्य कर्म्माङ्गत्वं नास्ति,—इत्यभिप्रायः।

एवं वा,—

तामिस्राणामन्तरे मध्ये यान्यहानि, तानि तामिस्रान्तराणि, तेषु तामिस्रान्तरेषु अहःसु ब्रह्मचारी स्यात्। बहुवचनात् प्रथमेऽपि तामिस्रे ब्रह्मचर्य्यं प्राप्नोति। तामिस्रान्तरेषु कर्म्मोपदेशात्तदन्तः-पातिषु शुक्लपक्षाष्वहःसु ब्रह्मचर्य्यं न स्यात्,—इत्याशङ्कायामाह; —आसमापनात्,—इति। कर्म्मसमापनपर्य्यन्तमित्यर्थः। द्विर्व्व-चनं प्रकरणखण्डिकयोः समाप्त्यर्थमादरार्थञ्च॥ ०॥ १६॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका समाप्ता॥ ०॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके सप्तमी खण्डिका।

अथेदानीं प्रकरणान्तरमारभते,—

अवसानं जोषयेत * ॥ १ ॥

अवस्यन्ति निवसन्त्यस्मिन् ,—इत्यवसानं गृहार्थं भूस्थानमिहाभिप्रेतम् , न गृहमेव। कथं ज्ञायते ? 'समं लोमशम्'—इत्यादिविशेषणानां सामर्थ्यात्। 'तत्रावसानं प्राग्द्वारम्'—इत्यादिसूत्रणोपपत्तेश्च। तदिदमवसानं जोषयेत,—'जुषी प्रीतिसेवनयोः'—इति स्मरणात् सेवेत, परिगृह्णीयादित्येतत् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अवसानमिदानीं विशिनष्टि,—त्रयोदशभिः सूत्रैः,—

समं लोमशमविभ्रंशि ॥ २ ॥

समं समानम् ,—अनिम्नोन्नतमित्यर्थः। लोमशम्। लोमानीव कोमलानि तृणानि यत्र विद्यन्ते, तदिदं लोमशमित्युच्यते। अथ वा। 'तृणाणि भूमेर्लोमानि'—इति वचनात् यथाश्रुत एवार्थः। अविभ्रंशि। यत्र कृतस्य वेश्मनो नदीतीरभेदवृक्षपातमतङ्गजादिभिर्विभ्रंशो विनाशो न सम्भाव्यते, तदिदमविभ्रंशि। 'अवसानं जोषयेत',—इति सर्व्वत्र सम्बध्यते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

---

* जोषयेत् ,—इति पाठान्तरम्।

प्राच्य उदीच्यो वा यत्रापः प्रवर्त्तेरन् ॥ ३ ॥

प्राच्यः प्राङ्मुख्यः। उदीच्यः उदङ्मुख्यः। वाशब्दो विकल्पार्थः। यत्र यस्मिन् स्थाने, आपः प्रवर्त्तेरन्,—प्रकर्षेण स्वभावतो वर्त्तेरन् न तु क्रियेरन्। प्रवर्त्तेरन् स्वभावतो गच्छेयुः, न तु प्रयत्नान्तरेण,—इति वा वर्णनीयम्। 'अवसानं जोषयेत'—इत्यनेन सम्बध्यते। यच्छब्दोऽयमुत्तरवाक्यगतः सामर्थ्यात् पूर्व्ववाक्यगतं तच्छब्दं नापेक्षते। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अक्षीरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्रौषधयः स्युः ॥ ॥ ४ ॥

क्षीरमिव क्षीरं शुभ्रो निर्यासो भण्यते। क्षीरं विद्यते यासां ताः क्षीरिण्यः, ता न भवन्तीत्यक्षीरिण्यः,—अर्कादिभ्यो भिन्नाः,—इत्येतत्। अकण्टकाः, कण्टकरहिताः,—मदनादिभ्योऽन्याः। अकटुकाः। कटुकाः कटुगुणयुक्ताः, ता न भवन्तीत्यकटुकाः निम्बादिभ्यो भिन्नाः। कटुस्तिक्तम्। तदेवम्भूता ओषधयो यत्र यस्मिन् स्थाने, स्युः स्वभावतो भवेयुः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

गौरपांऽसु ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

गौराः शुक्लवर्णाः पांसवो रेणवो यस्मिन्, तत् गौरपांसु ब्राह्मणस्य, अवसानम्,—इति सम्बध्यते ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

लोहितपांऽसु क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

अवसानम् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

कृष्णपांशुषु वैश्यस्य ॥ ७ ॥

अवसानम् ,—इत्येव ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

त्रैवर्णिकानां विशेषमभिधाय, अथेदानीं सामान्येनावसानं विशिनष्टि,—

स्थिराघातमेकवर्णमशुष्कमनूषरममरुपरिहितमक्लिन्नम् ॥ ८ ॥

योद्धृभिरभिहन्यमानं यन्न विदीर्य्यते, तत् स्थिराघातम्। एकवर्णमभिन्नवर्णम्। यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शुष्यन्ति, तदशुष्कम्। यत्रोप्तं बीजं न प्ररोहति, तदूषरमिरिणमित्यनर्थान्तरम्। तन्न भवतीत्यनूषरम्। यत्र दूरं खनद्भिरल्पमेवोदकमुपलभ्यते, तन्मरुरित्युच्यते। तथा चोक्तम्।

"द्वीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता।
क्लिन्नं सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः"।

इति। मरुभूम्या सर्व्वतो वेष्टितं यत् स्थानं तन्मरुपरिहितम्। तत् न भवतीत्यमरुपरिहितम्। क्लिन्नं, सजलं स्थानम्। तत् न भवतीत्यक्लिन्नम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

पुनरपि विशेषेणावसानं विशिनष्टि,—त्रिभिः सूत्रैः,—

दर्भसम्मितं ब्रह्मवर्च्चसकामस्य ॥ ९ ॥

ब्रह्मवर्च्चसं व्याख्यातम्। तत्कामस्य, दर्भसम्मितम्—दर्भैः कुशैः सम्यक् मीयते ज्ञायते परिच्छिद्यते वा यत्, तथाविधं,—दर्भयुक्त-

मित्येतत् । तथा च गृह्यान्तरम् । "यस्मिन् कुशवीरणप्रभूतम्"--इति । वास्तुविद्याविद्भिरप्यभिहितम् ।

"कुशयुक्ता शरबहुला
दूर्व्वाकाशावृता क्रमेण मही" ।

इति । केचित् पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,--'दर्भसम्मितं कुशनिर्म्मितम्'--इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

बृहत्तृणैर्बलकामस्य ॥ १० ॥

बृहत्तृणैर्वीरणशरादिभिः सम्मितं युक्तम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

मृदुतृणैः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

मृदुतृणैर्दूर्व्वादिभिः । सम्मितमिति वर्त्तते । सेयं त्रिसूत्री, यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामवसानस्य विशेषणार्था । कथं ज्ञायते ? तथैव ब्रह्मवर्चस-बल-पशुकामनानामाम्नायेनोपपत्तेः । यथा चोक्तम् ।

"कुशयुक्ता शरबहुला
दूर्व्वाकाशावृता क्रमेण मही ।
अनुवर्णं वृद्धिकरी
मधुरकषायाम्लकटुका च" ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

शादासम्मितम् ॥ १२ ॥

शादा,--इति, इष्टकामाहुः । कस्मात् ? देशान्तरप्रसिद्धेः । "शादा

चेष्टका स्मृता''--इति वचनाच्च । तया सम्मितं तुल्यं--चतुरस्र-मित्यर्थः । अत्र, सम्मितम्--इति क्रियते, पूर्व्वस्मात् सम्मितशब्दा-देतस्य सम्मितशब्दस्यार्थभेदप्रज्ञापनार्थम् ॥०॥ १२ ॥०॥

मण्डलद्वीपसम्मितं वा ॥ १३ ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । द्वीपशब्देनोन्नतमुच्यते । कुतः ? ''द्वीपमुन्नत-माख्यातम्''--इति वचनात् । मण्डलञ्च तत् द्वीपञ्चेति मण्डल-द्वीपं, तत्सम्मितं तदाकारम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । सम्मित-शब्दः पूर्व्ववत् ॥ ०॥ १३ ॥ ० ॥

यत्र वा श्वभ्राः स्वयं खाताः सर्व्वतोऽभिमुखाः स्युः ॥ १४ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने वा, श्वभ्रा अवटाः, स्वयं खाताः--न तु कृत्रिमाः, सर्व्वतः सर्व्वासु दिक्षु विदिक्षु च, अभिमुखा इतरेत-राभिमुखाः, स्युः स्वभावतो भवेयुः । एतदनेनोक्तं भवति । सर्व्वत-उच्छ्रितं मध्यतश्च किञ्चिन्निम्नम्,--इति । यत्र किल दिशां विदिशाञ्च विचारणा नाभिप्रेयते, तत्र 'सर्व्वतः'--इति करोत्या-चार्य्यः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

''दिशाञ्च विदिशाञ्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।
सर्व्वतस्तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते'' ।

इति । एवं वा,--

सर्व्वतोऽभिमुखाः,--आभिमुख्येन सर्व्वदिग्विदिङ्मुखाः । एतदने-

नोक्तं भवति। मध्यतः किञ्चिदुच्चम्, अभितश्च सखातम्। तथै-वावटानां सर्व्वतोऽभिमुखत्वसम्भवात्। इयमपि त्रिसूत्री यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामवसानस्य विशेषणार्था,—इति केचित्। सामान्येनावसानस्य विशेषणार्था,—इत्यपरे ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तत्रावसानं प्राग्द्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्व्वीत ॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन् स्थाने। अवस्यन्त्यस्मिन्,—इत्यवसानं गृहं प्राग्द्वारं कुर्व्वीत। कः? यशस्कामो बलकामः। यशस्कामो वा, बलकामो-वा,—इत्यर्थः। तदत्र, "खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहि-तके बध्नाति",—इतिवद्विकल्पो बोद्धव्यः। कस्मात्? कामशब्दा-भ्यासात्। यदि पुनरुभयकामोऽभिप्रेतः स्यात्, तर्हि यशोबलकामः,—इति कुर्य्यात्, अलं कामशब्दाभ्यासेन। तस्मात्,कामशब्दाभ्या-सादवगच्छामः—विकल्पोऽयम्,—इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

तत्रावसानं कुर्व्वीत,—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

दक्षिणाद्वारꣳ सर्व्वकामः ॥ १७ ॥

दक्षिणाद्वारं दक्षिणा नाम दिक्, तद्द्वारम्,—अवसानं कुर्व्वीत,—इत्यनुवर्त्तत एव। सर्व्वकामः,—इति, यत् किञ्चित् यशोबला-दिकं कामयते, तत् सर्व्वमेतस्माद्भवतीत्यर्थः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

न प्रत्यग्द्वारं कुर्व्वीत ॥ १८ ॥

पश्चिमद्वारमवसानं न कुर्व्वीत ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अनुद्वारञ्च ॥ १९ ॥

अनु पश्चात् द्वारं यस्य, तदनुद्वारमवसानं न कुर्व्वीत । चकारो न कुर्व्वीतेत्यनुषङ्गार्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । गृहाङ्गनाभिमुखमेव गृहद्वारं करणीयं न तु तद्वैपरीत्येन,—इति । अथवा । अनुद्वारमित्यनेन द्विद्वारं गृहं निषिध्यते । कथं नाम ? संमुखद्वारं पश्चाद्द्वारञ्च गृहं न करणीयम्,—इति ॥ १९ ॥ ० ॥

गृहद्वारम् ॥ २० ॥

अनुद्वारमवसानं न कुर्व्वीत,—इत्यनुवर्त्तते । गृहद्वारमनु लक्ष्यीकृत्य द्वारं यस्य, तथाविधमवसानं न कुर्व्वीत । अन्यगृहद्वाराभिमुखं गृहद्वारं न कुर्व्वीत,—इत्येतत् । तथा च वास्तुविद्याविद्भिरुक्तम् ।

"द्वारगवाक्षस्तम्भैः कर्दमभित्त्यन्तकोणवेधैश्च ।
नेष्टं वास्तुद्वारं विद्रुमनाक्रान्तमन्यैश्च" ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

तथा च गृहद्वारं कुर्य्यात् ;—

यथा न संलोकी स्यात् ॥ २१ ॥

यथा येन प्रकारेण गृहाभ्यन्तरे सन्ध्योपासन-होम-भोजनादिक्रियां

कुर्व्वाणो गृहपतिर्न पतित-श्व-चण्डालादीनां संलोकी-आलोकी स्यात् भवेत्। 'संलोकि'—इति पाठे, गृहमध्यगतं धनादिकं यथा न वहिःस्थितस्य जनस्य संलोकि, आलोकनगम्यं स्यात्, —इति वर्णनीयम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वर्ज्जयेत् पूर्व्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा।
न्यग्रोधमपराद्देशादुत्तराच्चाप्युदुम्बरम् ॥ २२ ॥

प्लक्षो जटी पर्कटीत्यनर्थान्तरम्। न्यग्रोधो वटः। अपरः पश्चिमः। स्पष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किं पुनरेतैरेतासु दिक्ष्ववस्थितैर्भवति? उच्यते,—

अश्वत्थादग्निभयं विद्यात् प्लक्षाद्ब्रूयात् प्रमायुकान्।
न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीड़ामक्ष्यामयमुदुम्बरात् ॥ २३ ॥

अश्वत्थात्—पूर्व्वतः स्थितात्। प्लक्षात्—दक्षिणतः स्थितात्। प्रमायुकान्,—प्रकर्षेण ह्रस्वान्, अल्पायुषः,—इत्येतत्। मायुकः, —इति निघण्टौ ह्रस्वनामसु चतुर्थं पदम्। प्रमायुकान् प्रकुष्ट-पित्तान्,—इति केचित्। न्यग्रोधात्—पश्चिमतःस्थितात्। अक्ष्या-मयमक्षिरोगम्। उदुम्बरादुत्तरतः स्थितात् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

आदित्यदैवतोऽश्वत्थः प्लक्षो यमदैवतः।
न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ २४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। प्लक्षो यमदैवतः,—इत्यत्रैकाक्षरन्यूनतायामपि न छन्दोभङ्गदोषश्चोदयितव्यो भवति। भवति चात्र ब्राह्म-

णम्। "न ह्येकस्मादक्षराद्विराधयन्ति"—इति। देवताकीर्त्तन-मुत्तरार्थम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

यदि पुनः पूर्व्वादिष्वश्वत्थादयः स्युः, तदा किं कुर्य्यात् ?,—इत्य-पेक्षायामाह,—

तानस्वस्थानस्थान् कुर्व्वीत ॥ २५ ॥

तानश्वत्थादीन् पूर्व्वादिष्ववस्थितान् अस्वस्थानस्थान् कुर्व्वीत। स्वेषु पूर्व्वोक्तेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति,—इति स्वस्थानस्थाः, न स्वस्थानस्थाः अस्वस्थानस्थाः, तथाविधान् कुर्व्वीत। यथा ते स्वस्थानेषु पूर्व्वादिषु न तिष्ठन्ति, तथा कुर्य्यादिति यावत्। तथाकरणञ्च छेदनादुद्धर-णाद्वा बोद्धव्यम्। तत्र चोत्तरसूत्रोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः।

"तान् स्वस्थानस्थान् कुर्व्वीत"—इति पाठे, तानश्वत्थादीन् स्वस्थानस्थान् स्वेषु स्थानेषु स्थितान् कुर्य्यादिति व्याख्येयम्। यस्मात् पूर्व्वादिष्ववस्थितेष्वश्वत्थादिषु अग्निभयादिकं, स्वस्थान-स्थितेष्वभ्युदयः, तस्मात्तान् स्वस्थानस्थितान् कुर्व्वीत,—स्वेषु स्थानेषु रोपयेदित्यर्थः। आह। कानि पुनरमीषां स्वस्थानानि ? पूर्व्वविपरीतानि,—इति ब्रूमः। कस्मात् ? वास्तुविद्याविदां वच-नात्। तथा ह्युक्तम्।

"याम्यादिष्वशुभफला-
जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते।
उदगादिषु प्रशस्ताः
प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः"।

इति।

"भवनस्य वटः पूर्व्वे जातः स्यात् सार्व्वकामिकः।
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः।
प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्य्यये"।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

यदा खल्वेतानश्वत्थादीनुद्धरेत् च्छेदयेद्वा, तदा तद्दोषशान्त्यर्थम्,—

एतास्वेव देवता अभियजेत ॥ २६ ॥

एता अनन्तरोक्ता देवता अभियजेत। एवशब्दात् यं वृक्षमुद्धरेत् च्छेदयेद्वा तस्यैव देवतामभियजेत, न पुनः सर्व्वाः। चशब्दः पूर्व्वोक्तकल्पेन सम्बन्धकरणार्थः। सम्बन्धकरणस्य प्रयोजनम्,—यदा खल्विमे अस्वस्थानस्थाः क्रियन्ते, तदैवायं कल्पो यथा स्यात्,—इति। वृत्ते चैवं सम्बन्धकरणे, एवशब्दः पूर्व्वोक्तप्रकारेण विशेषबोधको द्रष्टव्यः। अथवा। चशब्दः च्छेदनपक्षे मनूक्तप्रायश्चित्तान्तरानुसन्धानार्थः। कथं नाम? एता देवताश्च अभियजेत, ऋचञ्च जपेत्,—इति। तथाच मनुः।

"फलदानाञ्च वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्"।

इति। कल्पान्तरसमुच्चयार्थमपि चशब्दं वर्णयन्ति। कथं नाम? यदि तानस्वस्थानस्थान् न कुर्य्यात्, तदा,—

"छिन्द्याद् यदि न तरूंस्तान्
तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान्।
पुन्नागाशोकारिष्ट-
वकुलपनसान् शमीशालौ"।

इति वास्तुविद्याविदुक्तं कुर्य्यात्,—इति। तदिदं कल्पान्तरं चशब्देन समुच्चीयते,—इति मन्यन्ते ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेत ॥ २७ ॥

मध्ये प्रकृतस्य गृहस्याभ्यन्तरे, न तदर्थपरिगृहीताया भूमेः। कथं ज्ञायते? सन्निहितपरित्यागे व्यवहितपरिग्रहे च कारणविशेषस्याभावात्। "पूर्व्वैः प्रोष्ठपदैर्गृहेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य"—इति च सामविधाने ब्राह्मणे दर्शनात्। अग्निम् उपसमाधाय,—इत्युक्तार्थम्। कृष्णया कृष्णवर्णया गवा यजेत। सेयं स्त्रीगवी अभिप्रेता,—इत्यवगच्छामः। कस्मात् कारणात्? कृष्णया,—इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अजेन वा श्वेतेन ॥ २८ ॥

यजेत,—इत्यनुवर्त्तते। ऋजुरक्षरार्थः। वाशब्दाद् गोरभावे सत्ययं कल्पो बोद्धव्यः ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

किं केवलया गवा? केवलेन वा अजेन? न। कथन्तर्हि?,—

सपायसाभ्याम् ॥ २९ ॥

पयसि भवश्चरुः पायसः। तत्सहिताभ्यां गोऽजाभ्यां यथालाभमन्यतरेण यजेत। लाघवं चिकीर्षुः खल्वाचार्य्यः, सपायसाभ्याम्,—इति सूत्रयाञ्चकार, न पुनर्गोऽजयोः साहित्यप्रतिपिपादयिषया। कथं ज्ञायते? अजेन वा,—इति वाशब्देन तयोर्विकल्पप्रतिपादनात् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

गोरजस्य चालाभे,—

पायसेन वा ॥ ३० ॥

केवलेन यजेत। तदत्र, पशुप्रोचणे निर्वापे च, वास्तोष्पतये त्वा,— इति देवतानिर्देशः स्यात्। कुतः? समाख्यानात्। देवदेवत्यत्वात् 'जातवेदोवपया गच्छ देवान्'—इति वपाहोममन्त्रः स्यात्। केवलपायसपचे तु, वपाया अभावात् वपाहोमस्य लोप एव स्यात्। अवदानानि त्वत्र चतुर्दशैवावदेयानि। कुतः? वामसक्थिक्लोक्लोरत्वापवादाभावात् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

ततश्च प्रकृतिवत् पायसमांसचरू श्रपयित्वा,—

वसामाज्यं माꣳसं पायसमिति संयूय ॥ ३१ ॥

वसाम्,—इति शृतावदानमांसयूषमाहुः। तद्धि वसासम्पृक्तं भवति। शृते खलु मांसे निर्गच्छन्ती वसा यूषेणैव मिश्रीभवति न पृथगुपलभ्यते। आह। एतस्मात् लिङ्गात् पूर्व्वमेव वसां पृथगुद्धरिष्यामः? न,—इत्युच्यते। कुतः? कल्पनागौरवापत्तेः। प्रमाणविशेषस्य चाभावात्। तस्मात्, चरुद्वयस्यैव श्रवणमात्रादवगतेरन्यथोपपन्नं लिङ्गं न चर्व्वन्तरमनुमापयति,—इत्यास्थेयम्। दृश्यते खल्वन्यत्रापि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्याम्;—दण्डयोगाद्दण्डः पुरुषः,—इत्येवमादौ बहुलम्।

सूत्रशेषमिदानीं वर्ण्यते। आज्यं व्याख्यातम्। मांसं पञ्चवदानमांसम्। पायसं पूर्व्वोक्तम्। 'इति' एतानि चत्वारि, संयूय,— "यु मिश्रणे,"—इति स्मरणात् सम्यक् मिश्रयित्वा।

कर्म्मक्रमस्तु,—अवदानानि पायसञ्च श्रपयित्वा, कंसेऽवदान-

रसमवासिच्य, स्वस्तरेऽवदानानि कृत्वा, नवायां सूनायामणु-ग्रच्छेदयित्वा, कंसपात्रे चासज्य, वसादिभिः सह संमिश्रयेत्, —इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

ततश्च,—

अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ॥ ३२ ॥

अष्टगृहीतं गृहीत्वा अष्टकृत्वो गृहीतं कृत्वा,—इत्येतत् । कस्मात् अष्टगृहीतं गृहीत्वा ? संमिश्रितात्,—इत्याह । कुतः ? मिश्र-णस्य तदर्थत्वात् । पूर्व्वं च तथैव दृष्टत्वात् । अत्र च, मध्यात् पूर्व्वार्द्धादिति प्राकृतो धर्म्मो निवर्त्तते । कस्मात् ? वैकृतस्य विशे-षोपदेशस्यार्थवत्त्वात् । भृगूणामपि नात्र कश्चिद्विशेषः । एवमेके । अन्ये त्वाहुः,—"सन्नीतस्य मध्यपूर्व्वार्द्धाभ्यां त्रिः ग्रहणात् षड़वदा-नानि भवन्ति, भृगूणान्तु मध्यपूर्व्वार्द्धपश्चार्द्धेभ्यो द्विः ग्रहणम्—तेन षड़ेव भवन्ति, पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाज्यस्य, एवमष्टगृहीतं भवति"—इति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । अव-दानस्थानमत्रापि प्रत्यञ्जयेत् । कुतः ? "प्रत्यनक्त्यवदानस्थानानि" —इत्यविशेषेणोपदेशात् । तद्बाधे च कारणविशेषस्याभावात् ॥ ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

जुहुयात्,—इति सामान्यत उक्तम्, अथेदानीं तत्रैव विशेषो-ऽभिधीयते,—

वास्तोष्पत इति प्रथमा ॥ ३३ ॥

वास्तोष्पते,--इति मन्त्रेण प्रथमा आहुतिर्होतव्या। अत्र किञ्चि-द्वक्तव्यमस्ति। परस्तात् तद्वक्ष्यामः॥ ०॥ ३३॥ ०॥

वामदेव्यर्चः॥ ३४॥

तिस्रः। ताभिः तिस्र आहुतयो होतव्याः॥ ०॥ ३४॥ ०॥

महाव्याहृतयः॥ ३५॥

तिस्र एव। ताभिरपि तिस्र एवाहुतयो होतव्याः॥०॥ ३५॥०॥

प्रजापतय इत्युत्तमा॥ ३६॥

प्रजापतये स्वाहा,--इत्यनेन मन्त्रेण उत्तमा अन्त्या आहुतिर्होतव्या। आह। निर्देशबलादेव प्रथमोत्तमत्वे सिद्धे, प्रथमा,—इति उत्तमा,—इति चावाच्यमिति चेत्। न। अर्थवत्त्वात्। कः पुनरर्थः? उच्यते। अनयोः प्रथमोत्तमत्वमभिदधानः खल्वनयोरेवाहुत्योश्चरु-भागाभिसम्बन्धं ज्ञापयत्याचार्य्यः, न सर्व्वासामाहुतीनाम्। तस्मात्, 'वामदेव्यर्चः' 'महाव्याहृतयः'—इत्यन्तरालसूत्रिताः षड़ाहुतय-श्चाज्येनैव स्युः, न चरुणा। तथा चोक्तम्।

'आश्वयुज्यां तथा कृष्यां यज्ञकर्म्मणि याज्ञिकाः।
यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते।
द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः।
शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्"।

इति। सोऽयमर्थः। रघुनन्दनादयस्त्वेतदजानन्तः सर्व्वा एव चर्व्वाहुतीरिच्छन्ति। तदशास्त्रम्। तत्र द्वे एव चर्व्वाहुती अष्ट-

गृहीतेन भवतः। अन्तरालवर्त्तिन्यः षड़ाज्याहुतयस्तु सकृद्-गृहीतेनैवेति ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

हुत्वा दश बलीन् हरेत् ॥ ३७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। अभिधानादेव प्राप्तत्वात् हुत्वा,—इत्येतदवाच्य-मिति चेत्। न। सम्बन्धकरणार्थत्वात्। हुत्वा,—इति पुनर्व्वचनं खलु होमबलिहरणयोः सम्बन्धकरणार्थम्। सम्बन्धकरणस्य च प्रयोजनम्,—होमशेषेणैव बलिहरणं यथा स्यात्,—इति। अथ वा। हुत्वा,—इत्येतदवचने, 'प्राक् स्विष्टकृत आवापः'—इति सूत्र-णात् उपन्यासक्रमाच्च स्विष्टकृद्धोमादर्व्वागेव बलिहरणम्,—इत्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिदिति, हुत्वा,—इत्याह। कथं नाम? स्विष्टकृदादिकमपि हुत्वा बलीन् हरेत्,—इति। अन्ये त्वाहुः। "कर्म्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानमिदानीं माभूदित्यतः, हुत्वा,—इति वचनम्। कथं नाम? हुत्वा बलीन् हरेत् ततो-वामदेव्यं गायेत्"—इति।

ननु, दश,—इत्यपि अनर्थकम्, दशानामेवोपरिष्टादुपदेशात् अन्तरेणाप्येतद्वचनं, बलीनां दशत्वं लभ्यत एव। उच्यते। "प्रा-च्यूर्द्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः"—इति सूत्रयिष्यमाणत्वादस्मिन् कर्म्मणि अनित्यत्वमपि तेषां कश्चिदाशङ्कीत। अतस्तन्निरासार्थं दश, —इति सूत्रयाञ्चकार। अथ वा। "प्रजापतये स्वाहेति मध्य उप-हरेत्"—इति सामविधानब्राह्मणे एकादशानां बलीनां हरण-दर्शनात् अत्रापि मध्यतोऽप्यधिकं बलिहरणं स्यादितीमामधिका-

शङ्कामपनेतुं दश,—इत्याह। दशैवात्र बलयो भवन्ति न पुनः सामविधानवदेकादश। प्रजापतये स्वाहा,—इति होम एवात्र स्यात् न बलिः,—इत्यभिप्रायः। न चैवं ब्राह्मणविरोधः,—इति शङ्कनीयम्। तस्मात् कल्पात् कल्पान्तरत्वादेतस्य। अत एव होमेऽपि तत्र विशेषः श्रूयते। स च तत्रैवानुसन्धेयः। तस्मात्, ब्राह्मणं श्रौताग्निविषयं कल्पान्तराभिप्रायं वा,—इत्यास्थेयम् ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अथेदानीं क्व बलयो हर्त्तव्याः? कथञ्च?—इत्येतद्वक्तव्यम्। तदुच्यते—

प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् ॥ ३८ ॥

बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्त्तते। ऋजुरक्षरार्थः। अथ, प्रदक्षिणम्, —इत्येतदवाच्यम्? ननु वक्ष्यमाणदेवतोपदेशसूत्रादेव प्रादक्षिण्यस्य सिद्धेः। नैष दोषः। कस्मात्? यस्मात् प्रकृतस्याग्नेः प्रादक्षिण्येनात्र बलिहरणमित्येतत्प्रतिपिपादयिषया प्रदक्षिणमित्याह। अन्यथा कर्त्तुरेव प्रादक्षिण्यं स्यात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

किं केवलासु दिक्षु? न। क्व तर्हि?—

अवान्तरदेशेषु ॥ ३९ ॥

बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्त्तत एव। चशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। अवान्तरदेशेषु च बलीन् हरेदित्यर्थः। दिशोर्दिशोरन्तरालमवान्तरदेशः,—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३९ ॥ ० ॥

अथेदानीं, कथं बलीन् हरेत्?,—इत्येतत् वक्तुमारभते,—

आनुपूर्व्येणाव्यतिहरन् ॥ ४० ॥

पूर्वं पूर्व्वमनु,—इत्यनुपूर्व्वम्, तस्य भाव आनुपूर्व्यम्, तेन आनुपूर्व्येण, बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्त्तत एव। किं कुर्व्वन्? अव्यतिहरन्। व्यतिहारमकुर्व्वन्। व्यतिहारो व्यत्यासः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययः,—इत्यनर्थान्तरम्।

कस्य पुन र्व्यतिहारो निषिध्यते? आनुपूर्व्यस्येत्याह। कुतः? सन्निधानात्। मन्त्राणाम्,—इति च प्रतिपद्यामहे। कस्मात्? तेषामपि बौद्धसन्निधानस्य सम्भवात्। न वक्तव्यं तर्हि? ननु विधानसामर्थ्यादेव व्यतिहारो न भविष्यति, अथोच्यते;—कारणं वक्तव्यम्। आदरार्थम्,—इति ब्रूमः। आह। ननु सूत्रमिवैतदवाच्यं पूर्व्वसूत्राभ्यामुत्तरसूत्रेण चैतस्य गतार्थत्वात्। उच्यते। नैष दोषः। कस्मात्? सामान्यप्राप्तेर्विशेषकथनस्यापुनरुक्तत्वात्। लेखशैली खल्वियमाचार्य्याणाम्। ते खल्वादितः सामान्येनाभिधाय पुनस्तदेव विशेषेणाभिदधते। सोऽयमलङ्कारो न दोषः।

एतस्मिन् खल्वनुक्ते पूर्व्वसूत्रद्वयक्रमानुरोधान्मन्त्रान् विहृत्य किमादितः सर्व्वासु दिक्षु बलिहरणं ततोऽवान्तरदेशेषु? उत उत्तरसूत्रानुसारात्तदुक्तेनैव क्रमेण? उताहो उभयत्रापि पाठक्रमस्याविशेषात् विकल्पः?,—इति कदाचित् शिष्या मुह्येयुः, अतः परमकारुणिक आचार्य्यः सूत्रमिदं रचयाञ्चकार।

ननु तथापि न ज्ञायते;—प्राचीनस्य पराचीनस्य वा क्रमस्यानुपूर्व्यमत्राभिप्रेतम्,—इति। पराचीनस्य,—इत्याह। कुतः? यतः प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्ये खल्वभिप्रेयमाणे मन्त्राणां व्यतिहारः

स्यात्। तच्चानिष्टम्। उत्तरसूत्रतात्पर्य्यपर्य्यालोचनाच्चैवमवगच्छामः। यदि तावत् प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्व्यमिहाप्रेतमभिविष्यत्, नूनमुत्तरत्र पुरस्तात्,—इति, अवान्तरदेशे,—इति चैवमादिदेशकीर्त्तनं नाकरिष्यत्। अकार्षीच्चाचार्य्यः। तस्मादवगच्छामः,—न प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्व्यमिह प्रतिपिपादयिषितम्,—इति।

अथ, तथाप्युत्तरसूत्रे देशकीर्त्तनमनर्थकम्;—ननु मन्त्राणां व्यतिहारनिषेधादेव प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्वमत्र न भविष्यति,—इत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। तत् खल्वेतदुत्तरसूत्रे देशकीर्त्तने सति शक्यते वक्तुम्। न पुनरन्यथा। कथम्? देशकीर्त्तनबलात्तत्तद्देशानामेव बलीनां ते ते मन्त्राः भवन्ति। तत्रादितो दिक्षु, ततोविदिक्षु च बलिहरणे मन्त्राणां व्यतिहारोऽवर्ज्जनीयः स्यात्। देशकीर्त्तनस्य खल्वभावे, तत्तद्देशानामेव बलीनां ते ते मन्त्राः,—इत्यत्र कारणविशेषाभावात् यथापठितैरेव मन्त्रैरादितो दिक्षु ततो विदिक्षु बलिहरणोपपत्तेर्व्यतिहारस्य वक्तुमशक्यत्वात्,—इत्यस्तु किं विस्तरेण॥ ०॥ ४०॥ ०॥

यस्यानुपूर्व्वंास्य येषाञ्च मन्त्राणां व्यतिहारो निषिद्धः, त इदानीमभिधीयन्ते; देवताश्च बलीनाम्,—

इन्द्रायेति पुरस्ता द्वायव इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चान्महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुकय इत्यधस्तादूर्द्ध्वं नमो ब्रह्मण इति दिवि॥ ४१॥

ऋजुरच्चरार्थः। अधस्तादिति नीचैर्दानमुपदिशति। ऊर्द्धमिति ब्रह्मबलावन्वेति। ऊर्द्धम्,—इति ऊर्द्धमुत्क्षिप्य दानार्थम्। दिवि,—इति दिवं मनसि निधाय निक्षेपार्थम्। बलिहरणमन्त्राणा-ञ्चामीषामन्ते नमस्कारः स्यात्। कुतः?

"असुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते।
बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः"।

इति प्रकृतौ तथादर्शनात्। पितृभ्यः,—इत्यत्र चान्ते स्वधाकारः स्यात्। कस्मात्?

"स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा"।

इति वचनात्। ब्रह्मबलौ तु यावदुक्तत्वादादित एव नमस्कारः स्यात्। विशेषवचनस्य खल्वर्थवत्त्वार्थं सामान्यवचनस्योपरोध इष्यत-एव। न च विकल्पः, अतुल्यबलत्वात्। सामान्यविशेषयोर्विकल्प-स्य क्वचिदप्यदर्शनात्। उपजीव्यश्च खल्वाचार्य्यः कात्यायनस्य,—इति नैतदन्यथयितुं शक्यम्। सामविधानब्राह्मणेऽप्येवमेवैतत् समाम्नायते,—इति नात्र विकल्पो युक्तः कल्पयितुम्। अपरे पुन-रेतदविद्वांसो भाषन्ते,—"ब्रह्मणे,—इत्यत्रान्ते नमस्कारः स्यात्। कुतः? प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात्। यथोपदेशं वा स्यात्। उपदेश-सामर्थ्यात्। एवञ्चेत्, विकल्पः, तुल्यबलत्वात्"—इति। सुभूमि-करणमुभयतश्चाद्भिः परिषेकश्च प्रकृतिवदत्रापि कर्त्तव्यः ॥०॥ ४१ ॥

प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः ॥ ४२ ॥

प्राच्यूर्द्धावाचीभ्यः,—तत्तद्दिग्देवताभ्यः,—इत्येतत्। अवाची खल्वि-

ह्याधोदिगभिप्रेयते। कथं ज्ञायते ? तद्बलेरवाचीनं दीयमानत्वात्। सन्निहितपठितस्योर्द्ध्वस्य वैपरीत्याच्च। तथाच नित्यबलौ कर्म्म-प्रदीपः। "इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे"--इति। एताभ्यः खलु देव-ताभ्योऽहरहः प्रत्यहं, नित्यप्रयोगः,--नित्यमवश्यं प्रयोगोऽनुष्ठानं कर्त्तव्यः बलीनाम्। एताभ्यो देवताभ्यः प्रत्यहं बलिहरणमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तदिदं प्रसङ्गादत्र सूत्रितम्। अहरहरिति प्रत्यह-करणार्थम्। नित्यपदमावश्यकत्वार्थम्। क्रमश्च पूर्व्वसूत्रोक्त एव स्यात्। वैपरीत्ये कारणाभावात्। क्रमभेदः खल्विहोर्द्ध्ववैपरीत्ये-नावाचीग्रहणार्थः,--इत्यवोचाम। स्वहस्तितः खल्वयमेव क्रमः कर्म्मप्रदीपकृता। अभिहितञ्चैतत् सर्व्वमस्माभिरधस्तात्,--"अथ संस्तूपं स रक्षोजनेभ्यः"--इत्यत्र ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमेव पुनरनुवर्त्तामहे,--

संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा ॥ ४३ ॥

वाशब्दस्योभयत्रान्वयः कर्त्तव्यः। नवयज्ञयोः,--इत्येतदपि वीप्सितं द्रष्टव्यम्। तेनायमर्थः। संवत्सरे संवत्सरे वा नवयज्ञयोर्नवयज्ञयो-र्वा नित्यप्रयोगः,--इत्यनुवर्त्तते। नवयज्ञयोरिति द्विवचनकरणात् व्रीहियवयज्ञयोरिति बोद्धव्यम्। श्यामाकयज्ञस्य तु वनस्थविषयत्वा-दिह नोल्लेखः।

आह। कस्य नित्यप्रयोगः ? यथोक्तस्य कर्म्मणः,--इत्याचक्ष्म-हे। कस्मात् ? "अव्यक्तं प्रधानगामि"--इति वचनात्। तथाच सामविधाने ब्राह्मणे। "अथातो वास्तुशमनम्"--इत्येतस्मिन् प्रक-

रणे, "बहुपशुधनधान्यहिरण्यमायुष्मत्पुरुषं वीरसूः सुभगा अविधवस्त्रीकं शिवं पुण्यं वास्तु भवति, चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे वा पुनः प्रयोगः"—इत्याम्नातम्। तस्मात्,—प्रकृतस्य बलित्रयस्य प्रयोगः,—इत्यसङ्गतैषा वर्णना। सामविधाने खल्वहरहर्बलित्रयस्योपदेशविरहात् प्रकृतस्यैव कर्म्मणः पुनः प्रयोगोऽवगम्यते। तस्मादिहापि तथैव वर्णयितुमुचितम्॥ ०॥ ४३॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका समाप्ता॥ ०॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके अष्टमी खण्डिका।

श्रवणाऽऽग्रहायणीकर्म्मणोरक्षताञ्छिष्ट्वा ॥ १ ॥

व्याख्याते श्रवणाग्रहायणीकर्म्मणी। तयोः कर्म्मणोः, अक्षतान् यवान् शिष्ट्वा,—अवशिष्टान् कृत्वा उर्व्वरितान् कृत्वा,—इत्येतत्। अक्षतान्,—इति वचनादासादितानां यवानां मध्यात् पूर्व्वमेव भर्ज्जनादवशेषः कर्त्तव्यः, न भर्ज्जनात् परतः। कुतः? अनक्षतत्वात्तेषाम्। तथा चोक्तम्।

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते"।

इति। शिष्ट्वा,—इति करणाच्च, एतत्कर्म्मकरणार्थमक्षतानामवशेषः करणीयः, न तु यदि दैवादक्षताः शिष्यन्ते, तदैवैतस्य कर्म्मणः करणम्,—इत्युपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय हये राक इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहुयात् ॥ २ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामान्निष्क्रम्य निर्गत्य। सन्निधानातिरेकात् निष्क्रमणस्यैष नियमो न चतुष्पथस्य। चतुष्पथः प्रसिद्धः। तस्मिन् 'अग्निमुपसमाधाय'--इत्युक्तार्थम्। हये राके,--इति चतस्र ऋचोऽभिप्रेताः। तासामेकैकया ऋचा, अञ्जलिना--व्याको-

गीकृतेन पाणिद्वयेन जुहुयात्;--प्रकृतानक्षतान्। अथ, अग्नि-मुपसमाधाय,--इत्येतदवाच्यम्; ननु जुहोतिचोदनया खल्वेतत् प्राप्नोति। न,—इत्याह। कस्मात्? यस्मादग्निमुपसमाधाय,--इत्येतदवचने चतुष्पथे खल्वसौ होमः स्यात् उदकाइवाक्षततण्डुलानाम्। तस्मादेतदुच्यते। चिप्रहोमन्यायेन खल्वयं होमः स्यात्। तत्प्रज्ञापनार्थं चाग्निमुपसमाधायेत्युच्यते। कथं नाम? अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात् न तु परिसमूहनादिकमपि कृत्वा,—इति॥०॥२॥०॥

प्राङुत्क्रम्य वसुवन एधीत्यूर्द्ध्वमुदीक्षमाणो देवजनेभ्यः॥ ३॥

प्राङ् प्राङ्मुखः, उत्क्रम्य अग्नेः सकाशात् कतिचित् पदानि गत्वा। वसुवन एधि,—इति यजुषा त्रिरभ्यस्तेन,—इत्यर्थः। कुतः? पठ्यमानमन्त्रकाण्डे तथैवैतस्य यजुषः पाठात्। ऊर्द्ध्वम् उपरिष्टात्। उदीक्षमाणः ऊर्द्ध्वमवलोकयन्, देवजनेभ्यः देवजनानुद्दिश्य। प्रकृतानामक्षतानामञ्जलिमुत्सृजेत्,—इति सूत्रशेषः। "ऊर्द्ध्वम्"-इति पदस्योत्सर्गेण संबन्धो न तु ईक्षणेन। कथं ज्ञायते? उदीक्षमाणः,—इति उदुपसर्गेणैव तदवगतेरनर्थकत्वापत्तेः।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। वसुवन एधि,—इत्येतद्यजुः किमुत्क्रमणेन संबध्यते, आहोस्विदुदीक्षणेन, उताहो उत्सर्गेण?—इति। उत्क्रमणेन,—इति केचित्। तदसङ्गतम्। कस्मात्? यस्मादेवं सति अक्षतबलिरमन्त्रकः स्यात्। तच्चानिष्टम्। "द्रव्यत्यागो न

निर्देवः"—इति स्मरणात्। अव्यक्तस्य प्रधानसंबन्धसिद्धान्तोऽप्येवमुपरुध्येत। अतएव, उदीचणेन संबन्धः,—इत्यपि नाद्रियामहे। अपरे तु,—देवजनेभ्यः,—इति चतुर्थीनिर्देशादयमेव नमस्कारान्तो बलिमन्त्रः,—इति मन्यमानाः,—वसुवन एधीति मन्त्रस्योत्क्रमणेन संबन्धम् इच्छन्ति। तदप्यसुन्दरम्। कस्मात् कारणात्? इतिकरणाभावात्। एवं खल्वभिप्रेयमाणे, "इन्द्रायेति पुरस्तात्"—इत्येवमादिवत्, देवजनेभ्यः,—इत्यत्रापि इतिः क्रियेत। तदकरणादवगच्छामः,—नायं बलिमन्त्रः,—इति। तस्मादुत्सर्गेणैव यजुषः संबन्धः। तथा चोक्तम्।

"ऊर्द्ध्वं वस्विति मन्त्रेण देवेभ्योऽस्येत् यवाञ्जलिम्।
तथेतरजनेभ्यश्च प्राञ्चमन्यद् यथाविधि"।

इति। उत्क्रमणमुदीचणञ्च द्वयमपि मन्त्रानुपदेशाद् व्याहृतियोगेन स्यात्। तूष्णीमिति केचित्।

अत्राह। ननु आग्नेयमिदं यजुः 'वसुवन एधि'—इति। तथाचाग्नेयेन यजुषा देवजनेभ्यो बलिर्दीयते इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति। नायं दोषः। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठेत"—इतिवद्वचनादुपपत्तिसम्भवात्। तथा चोक्तम्। "किमिव हि वचनं न कुर्य्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः"—इति। अपिच। देवजनार्थमग्नेरध्येषितत्वात् नात्रानुपपत्तिशङ्काऽवसरः। अयं खल्वर्थो मन्त्रस्य। वस्विति धननाम। वन सम्भक्तौ। हे अग्ने, त्वमस्मिन् कर्म्मणि वसुवनः धनसंविभागशीलः एधि भव। योऽयमचतबलिर्मया दीयते, तं विभज्य यथायोग्यं देवजनेभ्यः प्रापय इति। प्रसिद्धं ह्यग्नेर्देवानां हव्यप्रापकत्वम्। तस्मात् सर्व्वमुपपद्यते॥ ०॥ २॥ ०॥

तिर्य्यङ्ङितरजनेभ्योऽर्व्वाङवेक्षमाणः ॥ ४ ॥

तिर्य्यङ् तिरश्चीनं यथा भवति, तथा,—इति क्रियाविशेषणमेतत्। अथवा। "प्राश्नमन्यद् यथाविधि"—इति वचनात् प्राश्नमेतं बलिं हरेत्। ततश्च एवं व्याख्यायते। तिर्य्यङ् तिरश्चीनः सन्, इतरजनेभ्यः अक्षताञ्जलिमुत्सृजेत्। प्रकृतेन वसुवन एधीत्यनेन मन्त्रेण। किमविशेषेण? न। कथन्तर्हि? अर्व्वाङवेक्षमाणः। अधोऽवलोकयन्। अर्व्वाङ् अधोमुखः, अवेक्षमाणो बलिदेशम्,—इति वा वर्णनीयम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अनवेक्षमाणः प्रत्येत्याक्षतान् प्राश्नीयात् ॥ ५ ॥

अनवेक्षमाणोऽनवलोकयन्। अनपेक्षमाणः,—इति पाठेऽपि, अपेत्ययमुपसर्गः,—इति स एवार्थः। किमनवेक्षमाणः? प्रकृतान् बलिदिग्देशान्। प्रत्येत्य पुनरागत्य। किम्? अग्निसमीपदेशम्। कुतः? प्रकृतत्वात्। प्रतिशब्दस्वरसाच्च। अक्षतान्,—प्रकृतान् होमबल्योरवशिष्टान् इत्यर्थः। प्राश्नीयात् भुञ्जीत। एवञ्च न सर्व्वेषा मक्षतानां होमबल्योर्विनियोगः स्यात् ॥०॥ ५॥०॥

किमेक एव प्राश्नीयात्? न।

उपेतैरमात्यैः सह ॥ ६ ॥

उपेतैः समीपमागतैरमात्यैः सह मिलित्वा। [अमात्यशब्देन पुत्रभ्रातृप्रभृतयो गृह्या उच्यन्ते। एतदुक्तं भवति। यावदयं

गृहान्निष्क्रान्तो जुहोति बलिञ्चोत्सृज्याग्निसमीपं प्रत्येति, तावदमात्या अग्न्यस्य समीपमागच्छेयुः;--येन तैः सार्द्धमन्नप्राशनमस्योपपद्यते,--इति। स खल्वयमर्थः उपेतपदस्वरसादवगम्यते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

काम्येन खल्वेतेन कर्म्मणा भवितव्यम्। किं पुनरस्मिन् कर्म्मणि कृते फलं स्यात्? तदुच्यते,—

स्वस्त्ययनम् ॥ ७ ॥

व्याख्यातोऽत्तरार्थः। तदिदं कर्म्मणः फलवचनपरं सूत्रं न वामदेव्यगानविधानार्थम्। अनर्थकत्वापत्तेः। परिभाषाप्राप्तं वामदेव्यगानं खल्वन्तरेणाप्येतद्वचनमिदानीं कर्त्तव्यं भवति। उत्तरतः कर्म्मान्तरसूत्रणादिदानीमितस्य कर्म्मणोऽपवर्गावगमात्। अपर आह। कर्म्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानमिह स्वस्त्ययनम्--इति ॥०॥७॥०॥

वशङ्गमौ शङ्कश्चेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

वशङ्गमौ,--इति मन्त्रेण, शङ्कश्च,--इति मन्त्रेण च, पृथक् नाना आहुती ययोः, तौ पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत कुर्य्यात्। ननु, पृथगाहुती,—इत्येतदवाच्यं; मन्त्रयोः पृथगुपन्यासात् व्रीहियवहोमौ,—इति द्विवचनाच्च होमयोर्द्वित्वावगतेः। न,—इत्याह। कस्मात्? यस्मात् एतदवचने व्रीहियवयोर्द्वन्द्वबलादितरेतरयोगावगतेर्म्मिलितयोर्व्रीहियवयोर्होमः स्यात्। तस्मादेकैकमन्त्रेणैकैकस्य

होमार्थं पृथगाहुती,—इति वचनम्। तदत्र द्रव्यपृथक्त्वादाहुत्योः पृथक्त्वमित्यसुमर्थं प्रज्ञापयितुं 'पृथगाहुती'—इत्याह। एवञ्च, वशङ्गमाविति मन्त्रेण व्रीहिहोमः, शङ्गश्चेत्यनेन च यवहोमः स्यात्। तथा चोक्तम्।

"वशङ्गमाविति व्रीहीन् शङ्गश्चेति यवांस्तथा।
असावित्यत्र नामोक्त्वा जुहुयात् चिप्रहोमवत्" ॥

इति। अस्माद्वचनात् चिप्रहोमोऽयम्। आह। असौ,—इत्येतस्मिन् सर्व्वनाम्नि नाम उक्त्वा जुहुयात्,—इत्युक्तम्। न ज्ञायते; कस्य नाम्नो वचनम्?—इति। तद्वक्तव्यम्। उच्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तस्मै ॥ ९ ॥

यस्य,—अविशेषात् स्त्रियाः पुरुषस्य वा, आत्मनि स्वस्मिन् विषये, प्रसादं प्रसन्नतामिच्छेत् अभिलषति, तस्मै, तस्य, नाम उक्त्वा,—इति संवन्धः। 'तस्मै खर्व्वः' इतिवत् 'तस्मै'—इति च्छान्दस्या प्रक्रियया षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अपर आह। तस्मै,—इति तादर्थ्ये चतुर्थी। यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तदर्थं तमुद्दिश्य व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत,—इति गतेन संबन्धः। अनयाऽपि वचनव्यक्त्या तस्यैव नाम्नो वचनम्,—इति मन्यते। तं प्रसादयितुम्—इत्यस्यामपि वर्णनायां गतेनैवास्य संबन्धो द्रष्टव्यः,—इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

किमस्य व्रीहियवहोमस्य सकृत् प्रयोगः? न,—

नित्यप्रयोगः ॥ १० ॥

नित्यमहरहः प्रयोगः—अर्थादाप्रसादात् प्रत्यहमनुष्ठानम् ॥०॥ १०॥

एकाक्षर्य्यामर्द्धमासव्रते द्वे कर्म्मणी ॥ ११ ॥

"आकूतीं देवीं मनसा प्रपद्ये"—इत्यादिकामृचमेकाक्षर्य्यामाचक्ष्महे। कस्मात्? तस्या इदानीं क्रमप्राप्तत्वात्। प्रसिद्धेश्च। प्रसिद्धिबीजञ्च,—"यस्यास्त एकमक्षरम्"—इति मन्त्रवर्णः। तदस्यामेकाक्षर्य्यायामृचि चत्वारि कर्म्माणि सूत्रयिष्यति। तेषां मध्यात् द्वे कर्म्मणी अर्द्धमासव्रते स्याताम्। के पुनर्द्वे कर्म्मणी अर्द्धमासव्रते स्याताम्? आयुष्कामग्रामकामकर्म्मणी,—इति ब्रूमः। कथं ज्ञायते? अनयोर्विशिष्टफलकत्वात्। साध्यानुगुणत्वाच्च साधनस्य। तथा चोक्तम्।

"चत्वारि चैकाक्षर्य्यायां कर्म्माणि फलभेदतः।
तत्रार्द्धमासव्रतता न द्वितीयचतुर्थयोः"।

इति। द्वितीयचतुर्थयोस्तु पारिभाषिकव्रततैव स्यात्,—विशेषस्यानुपदेशात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

तानि चत्वारि कर्म्माणि सपरिकरमिदानीमभिधीयन्ते,—अष्टभिः सूत्रैः,—

पौर्णमास्याꣳ रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुःकामः ॥ १२ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्युक्तार्थम्। खदिरः प्रसिद्धः। तन्मयाः शङ्कवः कीलकाः—खदिरशङ्कवः। तेषां खदिरशङ्कूनां शतम्,—

(शतशब्दः संख्यावचनः)—जुहुयात्, प्रकृतया एकाचर्य्यया ऋचा, चिप्रहोमन्यायेन,—इत्यर्थः। शङ्कवश्च प्रकृतिधर्म्मानुरोधात् समित्प्रमाणाः समिल्लक्षणयुक्ताश्च कर्त्तव्याः। तथा चोक्तम्।

"सत्वचः शङ्कवः कार्य्यास्तीक्ष्णाग्रा वीतकण्टकाः।
समिल्लक्षणसंयुक्ताः सूचीतुल्यास्तथाऽऽयसाः"।

इति। को जुहुयात्? आयुःकामः। आयुर्जीवितं कामयते यः, सोऽयमायुःकामः। कस्य आयुःकामः? अविशेषादात्मनः पुत्रादीनां वा। कथं पुनः "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि"—इति स्थिते सिद्धान्ते पुत्रादीनामप्यायुःकामयमानोऽधिकरोति,—इति वर्ण्यते? गृह्याकर्म्मत्वादित्याह। गृह्याकर्म्म खल्विदं गृह्याणामपि फलजनकं भवितुमर्हति, न केवलं यजमानस्यैव। गृह्याश्च पुत्रादयः। न खल्वसौ यजमानोऽन्तरेणैतान् स्वमेवाभ्युदयं कामयमानो भवति निर्वृतः। तत्सारत्वात्तस्य। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः।
गृह्या इति समाख्याताः यजमानस्य दायकाः।
तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च।
आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः"॥

इति॥०॥१२॥०॥

आयसान् बधकामः॥ १३॥

अयो लौहम्। तद्वान् आयसान् शङ्कून्,—प्रकृतत्वाच्छतसंख्याकान्, प्रकृतेनैव विधिना जुहुयात्। कः? बधकामः। हननं

अश्वः,—इत्यनर्थान्तरम्। तं कामयते यः, सोऽयं बधकामः। कस्य बधकामः? शत्रूणामर्थात्। न हि कश्चिदात्मनोबधं कामयते॥०॥१३॥०॥

अथापरम्॥ १४॥

अथशब्दः,—बधकामकर्म्मणा व्यवहितस्यापि पूर्व्वप्रकृतस्यार्द्धमासव्रतस्यानुसन्धानार्थः। अर्द्धमासव्रते द्वे कर्म्मणी,—इत्युक्तम्। तत्रैकमायुःकामस्योक्तम्। अथापरमपि अर्द्धमासव्रतं कर्म्म ग्रामकामस्य वर्त्तिष्यते,—इत्यर्थः॥०॥१४॥०॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे पर्व्वते वाऽऽरण्यैर्गोमयैः स्थण्डिलं प्रताप्यापोह्याङ्गारान् मन्त्रं मनसाऽनुद्रुत्य सर्पिरास्येन जुहुयात्॥ १५॥

'प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य',—इत्युक्तार्थम्। 'चतुष्पथे पर्व्वते वा' चतुष्पथपर्व्वतौ प्रसिद्धौ। तयोरन्यतरस्मिन्। 'आरण्यै भवैर्न ग्राम्यैः, 'गोमयैः',—न दारुभिः, 'स्थण्डिलं' लोहपात्रं, 'प्रताप्य' प्रकर्षेणातिशयं तापयित्वा, तस्मात् स्थण्डिलात् 'अङ्गारान्' अग्निमयान्, 'अपोह्य' अपाकृत्य, 'मन्त्रं' प्रकृतमेकाचर्य्यामन्त्रं, 'मनसा' हृदयेन, 'अनुद्रुत्य' अनुस्मृत्य, 'सर्पिः' घृतं, 'आस्येन' मुखेन, 'जुहुयात्'। कुत्र जुहुयात्? प्रतप्ते स्थण्डिले,—इत्याह। कुतः? प्रकृतत्वात्। जुहोतिचोदनाबलादपोढ़ेष्वेवाङ्गारेषु होमः?, —इति चेत्। नैतदेवम्। कस्मात्? यस्मादेवंसति

स्थण्डिलप्रतापनोपदेशोऽनर्थकः स्यात्। अपोहनोपदेशेन चाङ्गाराणां स्थण्डिल-प्रतापनमात्रार्थतया कर्म्मानङ्गत्वावगतेः। एवञ्च, अनग्निकत्वादत्र चिप्रहोमधर्म्मौ न स्यात्, किन्तु उदकहोमवत् यावदुक्तमेव स्यात्,—इति द्रष्टव्यम्। अत्र च, स्थण्डिलप्रतापनादौ यद्यपि मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि न व्याहृतिप्रयोगः, किन्तु तूष्णीमेव करणीयम्। तथा च गृह्यासंग्रहः।

"वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा।
व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम्"।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तस्याञ्च सर्पिराहुत्याम्,—

ज्वलन्त्यां द्वादश ग्रामाः ॥ १६ ॥

अस्य भवन्ति। फलविधिरयं न फलार्थवादः। कथं ज्ञायते? काम्यानां श्रूयमाणफलत्वस्य रात्रिसत्रन्यायेन वर्णयितुमुचितत्वात्। तस्मात् ग्रामकामस्यात्राधिकारः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

धूमे त्र्यवरार्द्ध्याः ॥ १७ ॥

आहुत्यामज्वलन्त्यां केवले धूमे जायमाने त्र्यवरार्द्ध्याः ग्रामाः अस्य भवन्ति। अवरार्द्ध्यशब्दो हीनवचनः। त्रयोऽवरार्द्ध्याः हीना येषां ते तथोक्ताः। अवरार्द्ध्यशब्देनैतत् दर्शयति,—धूमप्रमाणाल्पत्व-बहुत्वाभ्यां फलाल्पत्वबहुत्वं भवति, परन्तु न्यूनकल्पेऽपि त्रयो ग्रामाः सम्पद्यन्ते,—इति। अपरे तु मन्यन्ते,—ज्वालादीप्तितारतम्येनापि फलतारतम्यं भवति,—इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

अमोघं कर्म्मेत्याचक्षते ॥ १८ ॥

इदं ग्रामकामकर्म्म अमोघं अव्यर्थमिति आचक्षते कथयन्ति आचार्य्याः। अमोघवचनेनैतद्दर्शयति,—यदि ज्वाला न भवति, धूमोऽपि न जायते, तथापि नैवेदं कर्म्म मोघं भवति, अपितु कियदपि ग्टहक्षेत्रादिकं फलमस्य स्यादेव,—इति। कुतः? अमोघवचनस्यैवमर्थत्वात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायं प्रातर्जुहु-याात् ॥ १९ ॥

वृत्तिर्वर्त्तनमुपजीवनमित्यनर्थान्तरम्। अविच्छित्तिरविच्छेदः—अविच्युतिरित्येतत्। वृत्तेरविच्छित्तिः वृत्त्यविच्छित्तिः। तां कामयते,—इति वृत्त्यविच्छित्तिकामः। आह। कतमा पुनरिह वृत्तिरभिप्रेता? शिलोञ्छादिरूपा,—इति ब्रूमः। कुतः? तस्या एव ब्राह्मणादिवृत्तितया प्रसंशनात्। तथाच वृत्तिमुपक्रम्य स्मरति भगवानत्रिः।

"मयैष धर्म्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः।
बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमां गतिम्"।

इति। मनुरपि।

"अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि।
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ।
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन" ।

इति ।

"न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्" ।

इति च । तस्मात्,—युक्ता अभ्युदयहेतोः शुद्धाया वृत्तेरविच्छित्ति-कामना । अपर आह । वृत्तिशब्देन श्रुतिस्मृतिविहितकर्म्मानुष्ठान-मुच्यते । कुतः ?

"यावज्जीवमविच्छिन्नां वृत्तिं यस्त्वनुतिष्ठति ।
यथाऽऽम्नातेन विधिना स परं ब्रह्म विन्दते" ।

इति स्मरणात् । मनुवचनाच्च ।

"एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्वशुद्धिकरः शुभः" ।

इति । तदसङ्गतम् । कुतः ? वृत्तिशब्दस्येदमर्थाप्रसिद्धेः । स हि जीवनोपायमाह,—इति स्मृतिषु प्रसिद्धम् । यदपि स्मरणम्—"यावज्जीवमविच्छिन्नाम्"—इत्यादि, तदपि अस्मदुक्तामेव वृत्तिं स्तौति । तस्या अपि प्रसंशार्हत्वात् । न भवदुक्ताम् । अप्रसिद्धेरेव । मनुरपि चतुर्थेऽध्याये प्रथममस्मदुपवर्णितां वृत्तिं, परतस्तु स्नातक-व्रतमभिधाय, प्रकरणशेषे "एषोदिता गृहस्थस्य"—इत्यादिना यथाक्रमं तदुभयमेवोपसंहरति,—इत्यवगच्छामः । कथम् ? उप-क्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वोपपत्तेः । अन्यथा खल्वसावन्यदुपक्रम्यान्य-दुपसंहरन्नमवधेयवचनः स्यात् । भवत्परिकल्पितायाश्च वृत्तेरा-

अमात्सरसाधारण्यात् गृहस्थमात्रपरं मनुवचनं पीड्येत। न खल्वेकैव हविरनेकसाधारणा एकस्य प्रशस्यते नापरस्येति किञ्चित् कारणमत्र शक्यमुत्प्रेक्षितुम्। तस्मादस्मदुक्त एवार्थो-विद्वद्भिरादरणीयः।

स खल्वयंवृत्त्यविच्छित्तिकामः,—हरितगोमयान् सायं प्रात-र्जुहुयात्। प्रकृतेनैकाच्चर्य्यामन्त्रेण। होमश्चायं क्षिप्रहोमन्यायेन स्यात्। हरिताश्च ते गोमयाश्च,—इति हरितगोमयाः, तान्—हरितगोमयान्। यैः खलु गोमयैः सङ्कुले प्रदेशे हरितानि तृणानि प्रशस्तान्युत्पद्यन्ते, तान् किल गोमयान् हरितगोमयान् प्राच-क्षते। ते खल्वार्द्रा इहाभिप्रेयन्ते। कथं ज्ञायते? तेष्वेव तत्प्रसिद्धेः। हरितगोमयेनोपलिम्पतीतिवत्। अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशेऽद्भिः पूर्णाः, तेषु हरितानि तृणानि प्रास्तानि भवन्ति--इत्यत्र हरिततृणशब्दः सूत्रकारेणाप्येवमेव व्याख्यातः। अध्वर्य्यवोऽपि तादृशान्येव तृणानि तत्र प्रक्षिपन्ति। तस्माद्यथोक्त एवार्थः।

हरितगोमयान्,--इति बहुवचनं सायंप्रातराहुत्त्यपेक्षम्। आहुतेरावृत्त्यपेक्षमेव कुतो न स्यात्?--इति चेत्। न। एकमन्त्रा-धिकारात्। अभ्यासस्यानुपदेशाच्च। तस्मात्,--एकैवेयमाहुतिः सायंकाले प्रातःकाले च होतव्या। सा खल्वियमाहुतिः, सायं—सायमाहुतेः पुरस्तात् स्यात्। प्रातश्च प्रातराहुतेः पर-स्तात्। कस्मात्? सायंप्रातर्होमयोरव्यवायोपपत्तेः। एवं खल्व-व्यवायः सायंप्रातर्होमयोरुपपद्यते। इतरथा व्यवायः स्यात्। स चानिष्टः। कुतः?

"नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत् तायते यत:"।

इति वचनात्। अथ, एवमपि प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवाय: स्यादेव? स्यादेव। अनन्यगतिकत्वात्। किं पुनरत्र कारणम्? ;—प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवाय आश्रयितव्यो न सायंप्रातर्होमयो: ,—इति। उच्यते। आश्रयिष्याम: प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवायम्, अनाश्रयन्त: सायंप्रातर्होमयोर्व्यवायं करिष्याम:। न च गुणस्य अव्यवायं उपपादयितुं प्रधानयोर्व्यवाय: युक्त आश्रयितुम्। तस्मात्,—यथोक्तमेवास्तु। स खल्वयं होमो वर्षासु प्रत्यहं करणीय:। कुत:? तत्रैव हरितगोमयोपपत्ते:। तथा चोक्तम्।

"सायं होमस्य पुरत: परस्तात् प्रातराहुते:।
आर्द्रं वर्षासु जुहुयात् प्रत्यहं गोमयाहुतिम्"।

इति। एवन्तावदेकाचर्य्यायां चत्वारि कर्म्माण्यभिहितानि ॥०॥१९॥

मन्त्रान्तरविनियोगं विवक्षु: कर्म्मान्तरमिदानीं वक्तुमारभते,—

त्रिरात्रोपोषित: पथ्यहोमं जुहुयादिदमहमिमं विश्वकर्म्माणमिति ॥ २० ॥

त्रिरात्रोपोषित:,—इत्युक्तार्थम्। 'काम्येषु त्रिरात्राभोजनम्'—इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्,—इति चेत्। न। सिद्धमेव पुनरुच्यते। किमर्थम्? आदरार्थम्। अथवा। नियमार्थमेतद्भविष्यति,—त्रिरात्रोपोषित एव पथ्यहोमं जुहुयात्,—इति। किमत:? एतदतो भवति,—'त्रीणि वा भक्तानि'—इत्येतत् पक्षान्तरमिह न भवति,—इति।

पण्यं विक्रेयद्रव्यं भण्यते। पण्याय होमः पण्यहोमः। तम्—पण्यहोमम्, 'इदमहम्,'—इति मन्त्रेण चिप्रहोमन्यायेन जुहुयात्। आह। केन द्रव्येण जुहुयात्? द्रव्यानादेशादाज्येन। एवमेके। उत्तरसूत्रदर्शनात् पण्यावयवेन। एवमपरे। येषां पण्यानामवयवहोमाद् विनाशः,—यथा मणिरत्नादीनाम्, तेषामाज्येन, येषां पुनरवयवहोमादपि न विनाशः,—यथा धान्यादीनाम्, तेषामवयवेनैव होमः। एवमन्ये। किं पुनरत्र युक्तम्? अन्तिमः पक्षः इत्याह। कुतः? उत्तरसूत्रात्। अविनाशोपपत्तेश्च। न हि पण्यसम्पदे क्रियमाणोहोमः पण्यविनाशाय भवितुं युक्तः। न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति। आचार्य्यस्तु पण्यावयवेनैव होममुपदेक्ष्यति। पण्यशब्दो द्रव्यावपि प्रयुज्यते,—इति तस्याप्यत्र ग्रहणमिच्छन्ति। एका चेयमाहुतिः। सकृच्च प्रयोगः॥ ०॥ २०॥ ०॥

वाससस्तन्तून्॥ २१॥

वाससः पण्यस्य तन्तून् दशासूत्राणि जुहुयात्, पूर्व्वोक्तेन विधिना॥ ०॥ २१॥ ०॥

गोर्बालान्॥ २२॥

गोः पण्यस्य बालान् लाङ्गूललोमानि, जुहुयादित्यनुवर्त्तते॥ ॥ ०॥ २२॥ ०॥

एवमितरेभ्यः पश्येभ्यः ॥ २३ ॥

इतरेभ्यः पश्येभ्यः सकाशात्, एवमवयवमुद्धृत्य जुहुयात्। अथ पश्यहोमकर्म्मणः परिसमाप्तिः। फलमप्यस्य कर्म्मणः पश्यमेव कल्पयितव्यं भवति। कुतः? उपस्थितत्वात्। पश्यहोममिति वचनाच्च ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

पूर्णहोमो यजनीयप्रयोगः ॥ २४ ॥

'पूर्णहोमं यशसे जुहोमि'--इति पूर्णशब्दोपलक्षितेन मन्त्रेण होमः पूर्णहोमः। कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः। स खल्वयं पूर्णहोमो-यजनीयप्रयोगो भवति। व्याख्यातमेतत्। स चायं होमः पौर्णमास्याः प्रतिपदि प्रातर्होमादूर्द्ध्वं पश्चादिहोमाच्चार्वाक् स्यात्। अमावस्यायाः प्रतिपदि तु पश्चादिहोमादूर्द्ध्वम्--इति द्रष्टव्यम्। होमश्चायमाज्येन करणीयः। द्रव्यानुपदेशात्। एका चेयमाहुतिः क्षिप्रहोमन्यायेन स्यात्। एवमुत्तरत्रापि ॥ ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

इन्द्रामवदादिति च ॥ २५ ॥

'इन्द्रामवदात्तमोवः'--इति मन्त्रेण च होमो यजनीयप्रयोगः ॥ ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

अनयोः खलु यजनीयप्रयोगाहुत्योर्मध्यात्,--

यशस्कामः पूर्व्वां सहायकाम उत्तराम् ॥ २६ ॥

यशस्कामः पूर्व्वामाहुतिं जुहुयात् । सहायकाम उत्तरामाहुतिं जुहुयात् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य अष्टमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

चतुर्थप्रपाठके नवमी खण्डिका।

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्रमभुक्त्वा ॥ १ ॥

पुरुषाणामाधिपत्यं सेनापत्यादिकं कामयते,--इति पुरुषाधिपत्यकामः। अष्टरात्रम्,--अष्टौ अहोरात्राणि, अभुक्त्वा उपोष्य॥ ॥०॥१॥०॥

औदुम्बरान् स्रुवचमसेध्मानुपकल्पयित्वा ॥ २ ॥

उदुम्बरस्यैतान् औदुम्बरान्। तान् खल्विमान् वार्त्तानिव न तैजसान्,--इत्यवगच्छामः। कथम्? इध्मेन सहैकयोगनिर्देशात्। स्रुवचमसेध्माः व्याख्याताः। तान् उपकल्पयित्वा,--उपकल्प्य सम्पाद्य,--इत्येतत्। चमसस्योपकल्पनं प्रणीतार्थम्। इध्मानामुपकल्पनम्--आज्यतन्त्रेण होमप्रज्ञापनार्थम्। कथं ज्ञायते? एवं खल्वमीषामुपकल्पनं दृष्टार्थं भवति। अन्यथा अदृष्टार्थत्वमेषां कल्पनीयं स्यात्। न चैतदुचितम्,--सम्भवति दृष्टे अर्थे॥०॥२॥०॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥

गतभाष्यं सूत्रम्॥०॥३॥०॥

आज्यमादित्यमभिमुखो जुहुयात् ;—अन्नं वा एकच्छन्दस्यꣳश्रीर्व्वा एषेति च ॥ ४ ॥

आदित्यमभिमुखः,—आभिमुख्येनादित्यमुखः, अन्नं वा,—इति मन्त्रेण, श्रीर्व्वा,—इति मन्त्रेण च, आज्यं जुहुयात्। पृथङ्मन्त्र-द्वयनिर्देशः,—आहुतिद्वयार्थः। आदित्यमभिमुखः,—इति वच-नात् प्रातराहुत्यनन्तरमेव होमोऽयं करणीयः,—इत्यवगच्छामः। कथं कृत्वा? एवं खल्वादित्याभिमुखता प्राङ्मुखता च होतुः सम्पत्स्यते। तथाच सति, न कस्यापि शास्त्रस्य उपरोधो भवि-ष्यति। इतरथा प्राङ्मुखशास्त्रं वा उपरोत्स्यते, आदित्याभि-मुखशास्त्रं वा। तच्चानिष्टम्।

ननु, आज्यम्—इति किमर्थम्? आज्येन होमार्थम्। ननु, अवचनेऽपि तदेव प्राप्नोति? प्राप्नोति। अनर्थकं तर्हि? न,—इत्युच्यते। कस्मात्? यस्मात् आज्यमित्यवचने अनादेशबलात् तत् प्राप्नोति, वचनेऽपि आदेशबलात् तदेव प्राप्नोति। तत् किमत्र चोद्यम्?—इति न खल्वधिगच्छामि। आदेशे खल्वेतत् वचनमाज्यस्य प्रापकं भवति, अनादेशे चान्यद्वचनम्। अनादेशे प्रापकं तु वचनमवष्टभ्य, आदेशवचनमाक्षिपति भवान्। न चैतदुचितम्। आचार्य्येच्छाधीनत्वादादेशानादेशयोः।

अथ, प्रयोजनान्तरमन्तरेण न ते परितोषः;—शृणु, तदपि। आज्यमित्यवचने मन्त्रलिङ्गादन्नेन होममपि कश्चिदाशङ्कीत कदा-चित्,—इति इमामधिकामाशङ्कां निरसितुम्,—आज्यम्;—इत्याचार्य्यः सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते। अपर आह। 'सर्पि-

स्तैलं दधि पयो यवागूं वा',—इत्येतस्य व्यावृत्त्यर्थं पुनराज्यग्रहणम्। एवञ्च, अत्र आज्यमेव नियम्यते"—इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अन्नस्य घृतमेवेति ग्रामे तृतीयाम् ॥ ५ ॥

अन्नस्य घृतम्,—इत्यनेन मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं ग्रामे जुहुयात्। इयमप्याहुतिराज्येनैव स्यात्। कुतः? द्रव्यान्तरानुपदेशात्। मन्त्रलिङ्गात्। आज्यस्य च प्रकृतत्वात्। ग्रामेऽप्यग्नावेव होमो-न ग्राम एव। 'ग्रामान्निष्क्रम्य',—इत्येतद्वैपरीत्यमभिप्रयन् खल्वाचार्य्यः,—'ग्रामे',—इत्याह,—इति श्लिष्यते। 'अग्निमुपसमाधाय' —इति खल्वनुवर्त्तत एव।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमियमप्याहुतिरौदुम्बरस्रुवचमसादिना अज्यतन्त्रेण स्यात्, उत चिप्रहोमन्यायेन, ?—इति। आज्यतन्त्रेण,—इति ब्रूमः। कस्मात्? अधिकारात्। फलान्तरानुपदेशात्; तृतीयत्ववचनाच्च; ऐककर्म्यावगतेश्च। अन्यथा खल्वभिधानादेव तृतीयत्वप्राप्तेस्तृतीयामिति वचनमनर्थकं स्यात्। तस्मात्,—संख्यावचनादैककर्म्यं प्रतिपादयन् पूर्व्वोक्तधर्म्म-सम्बन्धमत्रापि दर्शयति,—इत्यास्थेयम्। तुल्यधर्म्माणां हि संख्येयानामेकसंख्याभिसंबन्धोऽसति बाधके वाक्यतात्पर्य्यविद्भिरिष्यते ॥ ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

गोष्ठे पशुकामः ॥ ६ ॥

गोष्ठे गवामावासे, अग्निमुपसमाधाय प्रकृतामाहुतिं जुहुयात्। कः? पशुकामः। पशुशब्देन गौरेवाभिप्रेयते। कथं ज्ञायते?

गोष्ठे,—इति तस्यैव हृदयागतत्वात्, तत् परित्यागे च कारण-विशेषाभावात्। पशुशब्देनाविशेषात् गोमेषमहिषादय उच्यन्ते,—इति केचित्।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किं कृत्स्नमेवाहुतित्रयं पशुकामस्य गोष्ठे उपदिश्यते, उताहो अनन्तरा तृतीयैवाहुतिः?,—इति। अनन्तरा तृतीयैव,—इति ब्रूमः। कस्मात्? आनन्तर्य्यातिरेकात्। अभ्यासानुपदेशाच्च। तस्मात्,—तृतीयाम्,—इत्यनुवर्त्तते,—इति बोद्धव्यम्। अपर आह। अविशेषात् उत्तरत्रापि मन्त्रत्रय-स्यानुवृत्तिदर्शनाच्च कृत्स्नमेवाहुतित्रयमिहोपदिश्यते,—इति।

स खल्वयं होमः पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्य गोष्ठे उपदिश्यते। दर्शपौर्णमासयाजिन एव सतः पशुकामस्य गोदोहेन प्रणयनोपदेशः,—इति यथा। कथं ज्ञायते? तस्यैवाधि-कारात्। तृतीयाम्,—इत्यनुवर्त्तनेनैककर्म्यप्रतिपत्तेश्च। 'गोष्ठे पशुकामः'—इत्येतावन्मात्रं खल्विहोच्यते, न तु किञ्चिदपि कर्त्तव्यमुपदिश्यते। भवितव्यन्तु तेन। तस्मात्,—आनन्त-र्य्यातिरेकात् तृतीयामाहुतिं जुहुयात्,—इत्यनुषञ्जनीयम्। तस्मात्,—येयं तृतीया आहुतिः केवलं पुरुषाधिपत्यकामस्य ग्रामे उपदिष्टा, सैव तस्यैव पशुकामस्य सतः गोष्ठे उपदिश्यते,—इति श्लिष्यते। तस्मादधिकृताधिकारोऽयमुपदेशः॥ ०॥ ६॥ ०॥

विदूयमाने चीवरम्॥ ७॥

विदूयमाने,—"टु दु उपतापे"—इति स्मरणात् विशेषेण उपतप्य-

माने। कस्मिन्? गोष्ठे। कथं ज्ञायते? अधिकारात्। सप्तमी-निर्देशाच्च। एतदनेनोक्तं भवति। गोष्ठे अग्निमुपसमाधायैव होमो-न कर्त्तव्यः किन्तु अग्निमुपसमाधायापि तावत् प्रतीक्षणीयं;--यावद्गोष्ठमुपतप्यमानं भवति। तत उपतप्यमाने सति गोष्ठे होमः करणीयः,--इति। अपरे पुनर्भाषन्ते--"गोष्ठस्योपतापासम्भवात् गोष्ठसंबन्धाद्गोषु उपतप्यमानासु--इति द्रष्टव्यम्"--इति।

तदेवं विद्रूयमाने गोष्ठे चीवरं जुहुयात्, इति वर्त्तते। 'सम्पत्कामो जुहोमि'--इति मन्त्रलिङ्गाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। चीवरशब्देन लौहचूर्णमुच्यते। कुतः? "लौहचूर्णञ्च चीवरः" --इति वचनात्। तदत्र चीवरविधानादाज्यस्य निवृत्तिः स्यात्। पूर्व्वोक्तधर्म्मसंबन्धस्तु अत्रापि स्यादेव। तत्सम्बन्धेनैवोपदेशात्। या खल्वियं तृतीयाऽऽहुतिराज्येन ग्रामे स्यात्, सैव पशुकामस्य सतः चीवरेण गोष्ठे भवति,--इति खल्वत्रोचाम। अत्र पुरुषाधिपत्य-कामकर्म्मणोऽपवर्गः।

अन्यः पुनरन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—'गोष्ठे पशुकामः'—इत्यादिम्। "पशुकामो गोष्ठे तृतीयामाज्याहुतिं जुहुयात्। पशु-कामः,—इति निरपेक्षश्रवणात् अधिकृताधिकारे च प्रमाणा-भावात् सर्व्वस्यैव पशुकामस्य होमोऽयं, न पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्य,—इति। तस्मात्, पुरुषाधिपत्यकामकर्म्मणः कर्म्मान्तरमिदम्। एवञ्च, अत्र अष्टरात्रोपोषणं न स्यात्, न वा उदुम्बरस्रुवादि,--इति। कर्म्मान्तरमाह। 'विदुयमाने चीवरम्'। गोष्ठस्योपतापासम्भवात् गोष्ठसंबन्धाद्गोषु उपतप्यमानासु चीवरं लौहचूर्णं जुहुयात्। इदमपिकर्म्मान्तरम्। क्षिप्रहोमन्यायम्।

एतेषां त्रयाणामपि कर्म्मणां सकृत् प्रयोगादेव फलं स्यात्। कुतः? अभ्यासानुपदेशात्"--इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथेदानीं कर्म्मान्तरमाह,--

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत ॥ ८ ॥

भयमेव प्रतिभयम्। प्रतिरुपसर्गः। प्रकर्षवाची वा। तेन, प्रकर्षेण भयं प्रतिभयम्,—इत्यर्थः। अथवा। प्रत्यासन्नं भयं प्रतिभयम्। अध्वनि पथि, प्रतिभये,—प्रत्यासन्ने भयहेतौ सति,—इत्येतत्। वस्त्रदशानाम्,--वस्त्रं वासः, अविशेषादधरीयमुत्तरीयञ्च स्वकीयमेव भण्यते। तस्य दशानां ग्रन्थीन्,--बहुवचनात् त्रीनेव, बध्नीत। अन्नं वा एकच्छन्दस्यम्,--इत्येतत्प्रभृतिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः। कुतः? एतासामेव प्रकृतत्वात्। मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च। आह। आनन्तर्य्यातिरेकात् तृतीययैव स्यात्? उच्यते। "स्वाहाकारान्ताभिः"--इति वक्ष्यमाणसूत्रात् तिसृभिरेव स्यात्, न पुनरानन्तर्य्यातिरेकात् तृतीययैव। अतिक्रान्तसंबन्धस्याप्याचार्य्यस्यानुमतत्वात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

स्ववाससोदशाऽभावे कथम्? उच्यते,--

उपेत्य वसनवतः ॥ ९ ॥

वसनवतः,-दशायुक्तवसनवतः, 'वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत',--इत्यनुवर्त्तते। किं कृत्वा? उपेत्य। उप,-समीपम्, इत्वा-गत्वा, न तु तमाहूय।

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,--

अध्वनि पथि, प्रतिभये सति, वस्त्रदशानां त्रीन् ग्रन्थीन् बध्नीत, प्रकृताभिर्ऋग्भिः। किमात्मनो वस्त्रदशानाम् ? न। कस्य तर्हि ? 'उपेत्य वसनवतः'। वसनवतः सह गन्तुः कस्यचित्, वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत। किं कृत्वा ? उपेत्य।

एवं वा,--'प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत'। अर्थादात्मनः। न केवलमात्मन एव। किं तर्हि ? 'उपेत्य वसनवतः'। चशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। वसनवतः,--इति च द्वितीयाबहुवचनान्तं पदम्। तदयमर्थः। वसनवतश्चैकसार्थगन्तॄन् सहायानुपेत्य तेषामपि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

स्वाहाकारान्ताभिः ॥ १० ॥

प्रकृताभिर्ऋग्भिः। अहोमकत्वात् कर्म्मणः स्वाहाकारविलोपं मा प्रशाङ्क्षीत्,--इति स्वाहाकारान्ताभिः--इत्याह ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥ किं पुनरस्मिन् कर्म्मणि कृते फलं भवति ? उच्यते,--

सहायानाञ्च स्वस्त्ययनम् ॥ ११ ॥

सहायानां आत्मनः सह गन्तॄणां, चशब्दादात्मनश्च, स्वस्ति मङ्गलं तस्यायनं प्राप्तिः,—भयनिवृत्तिरित्येतत्। तस्या एवाभिप्रेतत्वेन मङ्गलरूपत्वात्। भवति,—इति सूत्रशेषः। अभिप्रेतार्थसिद्धिर्वा स्वस्तिशब्देनोच्यते। तस्यायनं प्रापकमेतत् कर्म्म,—इत्ययमर्थस्तदानीं वर्णनीयः। तदिदमुपरिष्टाद्वेद्यं वेदितव्यम्। भयस्यानियतकालत्वात् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

आचितसहस्रकामोऽक्षतसक्त्वाहुतिसहस्रं जुहु-
यात् ॥ १२ ॥

आचितशतकामः,—इत्येतद्व्याख्यानेनैव, आचितसहस्रकामः,—इत्येतदपि व्याख्यातम्। अक्षतैर्यवैर्निष्पन्नाः सक्तवोऽक्षतसक्तवः, तेषामाहुतिसहस्रं चिप्रहोमन्यायेन जुहुयात्,—अन्नं वा एकच्छन्दस्यम्—इत्येताभिर्ऋग्भिः। कुतः? एतासामेवप्रकृतत्वात्। मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। आहुतिसहस्रं होतव्यमुपदिश्यते, ऋचश्च तत्र तिस्रः करणतयोच्यन्ते, तत् कथमयं होमः स्यादिति तावत् सन्दिह्यते। किं तिसृणामृचामनुरोधात् आहुतिसहस्रस्य त्रिरभ्यासः कर्त्तव्यः, आहोस्वित् तिसृभिरेव ऋग्भिरेकैका आहुतिर्होतव्या, उताहो आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य ऋक्त्रयेण होतव्यम्?—इति। तत्र न तावदाद्यः पक्षः। कुतः? गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात्। आहुतिसहस्रमिति संख्यावचनाच्च। नापि द्वितीयः। कस्मात्? एकैकस्या एवर्चो होमनिर्व्वाहसामर्थ्यात्। तथात्वे खल्वन्त्याया एव ऋचः व्यवायाभावेन करणत्वापत्त्या आद्ययोः ऋचोः करणत्वाभावप्रसङ्गाच्च। तस्मात्, पारिशेष्यात् तृतीयः पक्षो ज्यायान्। तस्मात्, आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य प्रथमया ऋचा तस्य प्रथमं भागम्, द्वितीयया ऋचा द्वितीयं भागम्, तृतीयया च ऋचा तृतीयं भागं जुहुयात्,—इति। अथ, एवमपि अन्त्या एका आहुतिः शिष्यते, कतमया

पुनः ऋचा असौ होतव्या ? आद्यया,—इति ब्रूमः। कस्मात् ? मालान्यायेन पुनरपि तस्या एव उपस्थितत्वात्। तथा चोक्तम्।

"सक्काहुतिसहस्रञ्च पुरीषाणाञ्च कीर्त्तितम्।
त्रिधाऽभ्यासेन तत् कुर्य्यादाद्यमन्त्राऽऽहुतिर्भवेत्"।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात् ॥ १३ ॥

पशून् कामयते,—इति पशुकामः। स खल्वयं बृहत्पशुकामः —इत्यवगच्छामः। कुतः ? क्षुद्रपशुकामः इत्युत्तरत्र सूत्रणात्। वत्सश्च वत्सा च वत्समिथुनमुच्यते। कथं ज्ञायते ? मिथुन-शब्दस्य द्वन्द्ववाचित्वात्। तयोः वत्समिथुनयोः, पुरीषाणां शकृताम् आहुतयः—पुरीषाहुतयः, तेषां सहस्रं जुहुयात्। अन्नं वा एकच्छन्दस्यम्—इत्येवमादिभिर्ऋग्भिः। कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात्। मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किं यदैव यदैव पुरीषं सम्पद्यते, तदैव जुहुयात्। उत पूर्व्वमेव सर्व्वं पुरीषं संगृह्य एकस्मिन्नेव पूर्व्वाह्णे आहुतिसहस्रं जुहुयात् ?,—इति। एकस्मिन्नेव पूर्व्वाह्णे, —इति ब्रूमः। कस्मात् ? प्रधानस्य होमकर्म्मणो नानादिन-कल्पनायां पारिभाषिककालबाधे च कारणविशेषाभावात्। पुन-रपि सन्देहः। किं प्रकृतयोरेव वत्समिथुनयोः पुरीषसंग्रहः कार्य्यः, उत प्रकृतयोरन्ययोश्च कयोश्चिदनियमेन ?—इति।

प्रकृतयोरेव,—इति ब्रूमः। कुतः? प्रकृतपरित्यागे हेत्वभावात्। तथा चोक्तम्।

"चतुर्णां वत्सवत्सानां प्रकृतानाञ्च गोमयम्।
एकस्मिन्नेव पूर्व्वाह्णे जुहुयात् सक्तुहोमवत्"।

इति। 'सक्तुहोमवत्'—इति वचनादत्रापि आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य पूर्व्ववत् जुहुयात्,—इति द्रष्टव्यम्॥०॥१३॥०॥

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः॥ १४॥

क्षुद्रपशुकामः, अविमिथुनयोः—मेषमिथुनयोः, पुरीषाहुतिसहस्रं प्रकृताभिर्ऋग्भिः पूर्व्ववदेव जुहुयात्॥०॥१४॥०॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामः कम्बूकान् सायं प्रातर्जुहुयात् क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्याᳬ स्वाहेति॥ १५॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामः,—इत्युक्तार्थम्। कम्बूकान् फलीकरणकणान् सायं प्रातर्जुहुयात्,—क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेत्याभ्यां यजुर्भ्याम्। अत्रापि सायमाहुतेः पुरस्तात् प्रातराहुतेश्च परस्तात् होमः स्यात्। त्रिप्रहोमश्चायम्॥०॥१५॥०॥

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्टमद्भिरभ्युक्षन् जपेत्॥ १६॥

विषमस्यास्तीति विषवान् सर्पादिः। तेन दष्टम्,—अविशेषात्

पुरुषं स्त्रियं वा। अद्भिरुदकेन अभ्युक्षन् आभिमुख्येन सिञ्चन्, मा भैषीरिति मन्त्रं जपेत्,—आ विषप्रक्षयात्। कथं ज्ञायते? प्राणिपीडाऽपनयार्थत्वात् कर्म्मणः। अभ्युक्षन् जपेत्,—इति कुर्व्वन् अभ्युक्षणजपयोर्यौगपद्यं दर्शयति॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

तुरगोपायेति स्नातकः संवेशनवेलायां वैणवं दण्डमुपनिदधीत॥ १७॥

स्नातको गृहमेधी। संवेशनं शयनं स्वापो निद्रा,-इत्यनर्थान्तरम्। तस्य वेलायां रात्रावित्यर्थः। कुतः? दिवास्वापस्य निषेधात्। वैणवम्—वेणुर्वंशः तद्भवं, दण्डं यष्टिम्, तुरगोपाय,—इति मन्त्रेण उप समीपे—शयनसन्निधौ,-इत्येतत्। निदधीत धारयेत्। दध धारणे। निशब्दप्रयोगात्तत्रैव सर्व्वां रात्रिं निश्चलं धारयेत्, न तु मन्त्रप्रयोगं कृत्वा अन्यत्रापनयेत्॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥
किमर्थं धारयेत्?—

स्वस्त्ययनार्थम्॥ १८॥

मङ्गलप्राप्त्यर्थम्—चौराद्युपद्रववारणार्थमित्येतत्॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

हतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमद्भिरभ्युक्षन् जपेत्॥ १९॥

क्रिमयः प्रसिद्धाः व्रणेषु जायन्ते। क्रिमयो विद्यन्ते यस्मिन्, तं

क्रिमिमन्त्रम्, देशम्—प्राणिव्रणप्रदेशम्, न तु गोमयादि। कथं ज्ञायते? प्राणिपीडापनयनकर्म्माधिकारात्। तत्राप्युत्तर-सूत्रस्य पशुविषयत्वादेतस्य नरविषयतामवगच्छामः। तमिमं क्रिमिमन्तं देशं अद्भिरभ्युक्षन्, हतस्ते,—इत्यादिक्रिमिमन्त्रान् सर्व्वानेव जपेत्। कथं पुनर्ज्ञायते सर्व्वेषां क्रिमिमन्त्राणामत्र विनियोगः?—इति। उच्यते। क्रिमिमतो देशस्याभ्युक्षणे विनि-योगविधानात् सर्व्वेषां क्रिमिमन्त्राणामत्रैव विनियोगमवगच्छामः। अन्येषां क्रिमिमन्त्राणां विनियोगान्तरादर्शनात्। न खल्वविनि-युक्ताएवान्ये क्रिमिमन्त्राः पठ्यन्ते,—इति युक्तम्। तस्मादुत्तरत्राहंण-मन्त्राणां विनियोगोपदेशादिह सर्व्वेषामेव क्रिमिमन्त्राणां विनि-योगः,—इत्यादरणीयम्। अत्राप्यभ्युक्षणसमकालमेव मन्त्रजपः। एवं कृते किल क्रिमिपीड़ोपशान्तिर्भवति॥ ०॥ १९॥ ०॥

पशूनाञ्चेच्चिकीर्षेदपराह्णे सीतालोष्टमाहृत्य वैहायसं निदध्यात्॥ २०॥

पशूनां गवाश्वादीनां, चेत् यदि, चिकीर्षेत् कर्त्तुमिच्छेत्। किम्? क्रिमिपीड़ोपशान्तिम्। कथं ज्ञायते? अधिकारात्। तदा, अपराह्णे—न पूर्व्वाह्णे। सीता लाङ्गलपद्धतिः। तस्या लोष्टम्, लोष्टः प्रसिद्धः, तमाहृत्य आनीय, वैहायसं आकाशस्थं, निदध्यात् धारयेत्,—गृहपटलादिस्थं धारयेदित्येतत्। निशब्दः पूर्व्व-वत्॥ ०॥ २०॥ ०॥

तस्य पूर्व्वाह्णे पाᳫंशुभिः परिकिरन् जपेत्॥ २१ ॥

तस्य लोष्टस्य। पूर्व्वाह्णे—न अपराह्णे। अथ, सिद्धत्वादेतदवाच्यम्? अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम्। उच्यते। एतदवचने खल्वपराह्णे,—इत्यनुवर्त्तेत। अतस्तन्निवृत्त्यर्थम्,—पूर्व्वाह्णे,—इत्युच्यते। पांशुभिः रेणुभिः, परिकिरन्,—प्रकृतस्य पशोः क्रिमिमन्तं देशम्। प्रकृतमेव मन्त्रं जपेत्। कुतः? तस्यैव प्रकृतत्वात्। मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च। परिकिरणसमकालं मन्त्रजपो-व्याख्यातः॥ ०॥ २१॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य नवमी खण्डिका समाप्ता॥ ०॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके दशमी खण्डिका।

क्रमप्राप्तानामर्हणमन्त्राणां विनियोगमिदानीं वक्तुमारभते,—

उत्तरतो गां बद्धोपतिष्ठेरन्नर्हणा पुत्रवाससेति ॥ १ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि। कस्य? अर्हणप्रदेशस्य। कथं ज्ञायते? 'यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः'—इति सूत्रयिष्यमाणत्वात्। गां स्त्रीगवीं बद्ध्वा। स्त्रीगवीमिति कुतो वर्ण्यते? लिङ्गादित्याह। धेनुः,—इति पयस्वती--इति चैवमादिमन्त्रलिङ्गं खल्वेवमनुगृह्यते। न च पुंगव-परिग्रहे कारणं पश्यामः। तस्माद् यथोक्त एवार्थः। तदेवं गां बध्वा तामेवाभिमुखाः सन्तः, अर्हणा पुत्रवाससा,—इति मन्त्रेणो-पतिष्ठेरन् आराधयेयुः। उपस्थितत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च तामेवोपति-ष्ठेरन् न पुनरर्हणीयमिति बोद्धव्यम्। के उपतिष्ठेरन्? ये अर्हयिष्यन्तः स्युः। कथं ज्ञायते? उपस्थितत्वात्। बहुवचन-निर्देशाच्च। "यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः"—इति ह्यर्हयितार एव बहुवचनेन निर्दिश्यते। यदि पुनरर्हणीय एवोपतिष्ठेत,—तर्ह्येक-वचनं कुर्य्यात्। 'यत्रैनम्'—इत्यर्हणीयस्यैकवचनेन निर्देशात्।

आह। अर्हयितुरेकत्वात् अस्यामपि वर्णनायां नैव बहुवचन-स्यार्थवत्तां पश्यामः। एवन्तर्हि बहुवचनं कर्त्तुरनियमार्थं भवि-ष्यति। कथं नाम? ये केचिद्गृह्या उपतिष्ठेरन्, न पुनरर्हयिते-

वेत्यस्ति नियमः,—इत्यभिप्रायः। अथवा। बहुवचनं कुर्व्वन्नाचार्य्यः सर्व्वैरेव गृह्यैरर्हणीयार्हणार्थमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्युपदिशति। तथाच वाजसनेयके प्रवचने। "यत्र वा अर्घ्य आगच्छति, सर्व्वे गृह्या इव वै तत्र वेष्टन्ति, तथा ह्यपचितो भवति"—इति। क्व उपतिष्ठेरन् ? अर्हणप्रदेशे, तत्सन्निधौ वा। कुतः ? अर्हणोपदेशसामर्थ्यात्। उत्तरत इत्यनेन तस्यैवोपस्थितेश्च॥ ॥०॥१॥०॥

एवमर्हयित्वषूपतिष्ठमानेषु खल्वयमर्हणीयः,—

इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामीति प्रतितिष्ठमानो जपेत्॥ २॥

प्रतितिष्ठमानः ऊर्द्धस्तिष्ठन्, इदमहमिति मन्त्रं जपेत्। अर्थात् जपानन्तरमासने उपविशेत्। कथं ज्ञायते ? 'इदम्' आसनम्, अधितिष्ठामि,—इति मन्त्रलिङ्गात्। समस्तमन्त्राम्नानं किमर्थम् ? निराकाङ्क्षार्थमहममुक इति नामादेशो नास्तीति प्रज्ञापनार्थम्। समाम्नायप्रज्ञापनार्थञ्च॥०॥२॥०॥

कुत्र प्रतितिष्ठमानो जपेत् ?

यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः॥ ३॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे, एनमर्हणीयमर्हयिष्यन्तः—अर्हयितुमिच्छन्तः स्युः भवेयुः गृह्याः। बहुवचनं व्याख्यातम्। तत्र प्रदेशे प्रतितिष्ठमानो जपेत्॥०॥३॥०॥

यदा वाऽर्हयेयुः ॥ ४ ॥

यदा यस्मिन् काले, अर्हयेयुरर्हणं कर्त्तुमारभेरन् । बहुवचनं पूर्व्ववत् । तदा वा प्रतितिष्ठमानो जपेत् ,—इति गतेन संबन्धः । न तु अर्हणकर्त्तृषु कार्य्यान्तरव्यासक्तेषु प्रत्युपस्थानसमनन्तरमेवेति । एवं वा—

वाशब्दः तुशब्दार्थः । यदा पुनरेनमर्हयेयुस्तदा विष्टरादीनि वेदयेरन् ,—इत्यनागतेनाभिसंबन्धो वर्णनीयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमर्हणविधिविवचयेदमाह ,—

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिस्त्रिर्वेदयेरन् ॥ ५ ॥

विष्टरः ,—

> "ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।
> ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
> कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा ? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ।
> पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः" ।

इति आचार्य्यपुत्रेण गृह्यासंग्रहे व्याख्यातः । कात्यायनेन तु कर्म्मप्रदीपे,—

> "यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।
> दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" ।

इति विष्टरे दर्भसंख्या निषिद्धा । तदनयोर्विकल्पः,—पञ्चाशदर्द्धैर्वा

कुशैर्विष्टरः स्यात्, असंख्यातैर्वा,—इति। कथं ज्ञायते? द्वयोरेवास्मदाचार्य्याभ्यामनुशिष्टत्वात् अनन्यगतेर्वचनात्। सम्भवे पञ्चाशद्दर्भैरसम्भवे पुनरपरिमितैरपि कुशैर्विष्टरो भवति,—इति नारायणोपाध्यायाः। रघुनन्दनस्तु दर्भसंख्यावचनमाचार्य्यपुत्रस्येत्येतदजानानः कात्यायनवचनविरोधात् तद्वचनं शाख्यन्तरीयमितिवर्णयाञ्चकार। अन्यदपि दर्भवटुप्रसङ्गात् पूर्व्वमेव व्याख्यातम्।

स खल्वयं विष्टरः एको वा स्यात् द्वौ वा,—इत्यनियमः। कथं ज्ञायते? 'द्वौ चेत्'—इति वक्ष्यमाणसूत्रपर्य्यालोचनात्।

पाद्यम्-पादप्रक्षालनार्थमुदकम्। तथाच लाट्यायनसूत्रम्। "तत्रैतदाहरन्ति,—विष्टरं पादप्रक्षालनम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्कमिति"—इति। द्राह्यायणसूत्रम्। "अर्हयिष्यन्त आहरन्ति,—विष्टरौ पाद्यमर्घ्यम्"—इत्यादि। "विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते"—इति च गृह्यान्तरम्।

"पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं जलमेव तत्।
तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि निवेदयेत्"।

इति च स्मर्य्यते पुराणेषु। तस्मात्,—'पाद्यम्'—इत्येवमेव प्रयोगोभट्टनारायणाद्यनुमत आदरणीयः। यच्च भवदेवभट्टेन 'पाद्याः',—इति लिखितम्, यदपि सरलायाम्—'पाद्याः',—इति प्रयोगमभिधाय, पाद्याः—इति अप्संबन्धात् स्त्रीबहुवचनम्,—इति वर्णितम्। तदसङ्गतम्। कुतः? अस्मच्छास्त्रे पाद्यमिति निर्देशात्। न खलु वीक्षणविधौ मन्त्रे च 'अपः'—इति दर्शनादत्रापि तथा कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति। तस्माद्यथोक्त एव प्रयोगः।

अर्घ्यम्—

"दध्यक्षतसुमनस आपश्चेति चतुष्टयम्।
अर्घ्य एष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः।
दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः।
पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्य उच्यते"।

इति गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणम्। 'स खल्वयमर्घ्यः कांस्यपात्रेणार्हणीयस्याञ्जलौ निनेतव्यः। कस्मात्?

"कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ"।

इति वचनात्। आचमनीयम्—आचमनार्थमुदकम्। मधुपर्कः,—

"सर्पिषा मधुना दध्ना अर्चयेदर्हयन् सदा।
ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः।
कंसे त्रितयमासिच्य कंसेन परिसंवृतम्।
परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम्"।

इति।

"दधनि पयसि वाऽथवा कृतान्ने
मधु दद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः।
दधिमधुसलिलेषु सक्तवः
पृथगिति विहितास्त्रयस्तु मन्थाः"।

इति च गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणः। तदेवं छन्दोगानां स्वशाखापरिभाषितश्चतुर्विधो मधुपर्को भवति;—सर्पिर्मधुदधि, दधनि मधु, पयसि मधु, कृतान्ने मधु च,—इति। तत्र प्रथमो द्वितीयश्च मधुपर्कः कंसस्थः कंसपरिवृतश्च भवति। शिष्टयोः पुनर्नैष नियमः। प्रथमे मधुपर्के तावत् "कंसे त्रितयमासिच्य"—

इत्यादिना तदभिधानात्। यथा खल्वभिक्रमणं प्रयाजमात्रस्यैवाङ्गं नानुयाजादीनाम्, तद्वदत्रापि स्यात्। द्वितीये मधुपर्के त्वाह कर्म्मप्रदीपे कात्यायनः।

"साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिसंयुतम्।
अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते।
कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ।
कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत्"।

इति। तदत्र प्रथमश्लोकेनार्घ्यं मधुपर्कञ्च परिभाष्य द्वितीयश्लोकेन यथाक्रमं तयोरर्पणप्रकारमाह। सोऽयं मधुपर्कशब्दः प्रथमश्लोकोक्तमेव मधुपर्कं परामृशति। न त्वन्यम्। कथं ज्ञायते? "प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्यः"—इति शास्त्रतात्पर्य्यविदां सिद्धान्तात्। इतरथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। न च तत्र प्रमाणं पश्यामः। रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽप्येतदजानानः,—

"साक्षतं सुमनोयुक्तं उदकं दधिमिश्रितम्।
अर्घ्यं, दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते"।

इति वचनं लिखित्वा, 'दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम्'—इति परिकल्प्य, 'तत्सम्भवे गोभिलः'—इत्यभिधाय "मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन"—इति पारस्करगृह्यसूत्रम्,—"पिहितं कांस्यस्थम्"—इत्याकुलीकृत्य लिखित्वा, पूर्व्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्यपात्रं विनाऽपि मधुपर्को दीयते इति वर्णयाञ्चकार। पृथगमीषां मधुपर्काणामेकविशेषस्यान्यत्राप्रसक्तेः किमर्थमेतावान् प्रयासः,—इति न विद्मः। पूर्व्ववचने

पाद्यानुपदेशादिति यदुक्तं, तदपि तत्प्रवचनानवलोनेन। अपि च। मध्वसम्भवे घृतेन मधुपर्कं गृह्यान्तरकाराः स्मरन्ति, स तु मन्यते,--घृतासम्भवे दधिमधुमात्रेण मधुपर्कः,--इति किमत्र ब्रूमः। तथाच गृह्यान्तरम्। "दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे"--इति। विस्तरतश्चैतत् गृह्यासंग्रहभाष्ये वक्ष्यामः। अग्निस्वामिनस्तु कल्पसूत्रवृत्तौ मधुना युक्तं दधि पयः कृतान्नं वा मधुपर्कः--इति द्वितीयादिप्रकारत्रयमेवोक्तवन्तः। 'मधुपर्को-दधिमधुयुक्तम्'--इति ब्रुवाणो भट्टनारायणो द्वितीयं मधुपर्क-मात्रमेवादर्शितवान्।

सूत्रशेषमिदानीं वर्णयामहे। तानेतान् विष्टरादीन् मधुपर्का-न्तान् द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिस्त्रिरुच्चार्य्य, वेदयेरन्-निवेदयेरन्,--इत्यल्पत्वादर्हयितुः कर्म्म प्रथमं सूत्रितम्। वेदयेरन्-ज्ञापयेयुः--इति केचित्। निवेदनञ्च दक्षहस्तेनादाय कर्त्तव्यम्। कर्त्तुरङ्गस्योपदेशाभावे तस्यैव करस्य कर्म्मपारगत्वात्। तथा चोक्तम्।

"कर्म्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः"।

इति। तस्मात्,—विष्टरनिवेदने उत्तानहस्ताभ्याम्—इत्यसङ्गता कल्पना भवदेवभट्टस्य। सुखावबोधार्थं प्रयोगः प्रदर्श्यते। विष्टरो-विष्टरो विष्टरः, पाद्यं पाद्यं पाद्यम्, अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यम्, आचमनीय-माचमनीयमाचमनीयम्, मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः। प्रतिगृह्य-ताम्-इति सर्व्वत्र वाक्यशेषं समापयेत्। कुतः? तथा प्रसिद्धेः।

योग्यत्वाच्च । विष्टरद्वयपचे द्विवचनान्तेन प्रयोगः,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । पृथङ् निवेदनम् ,—इति भवदेवभट्टः ॥०॥ ५ ॥०॥

अथेदानीमर्हणीयकर्म्मविधिर्वक्तव्यः । स खल्वर्हयित्वा दत्तं विष्टरादिकं—विष्टरं प्रतिगृह्णामि,—इत्यादिना गृह्णीयात् । कथं ज्ञायते ? योग्यत्वात् । प्रसिद्धेश्च । अर्घ्यमधुपर्कयोस्तु विशेषं वक्ष्यामः। स खल्वयमर्हणीयः विष्टरं गृहीत्वा,—

या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तीर्य्याध्युपविशेत् ॥ ॥ ६ ॥

या ओषधीः,—इत्यनया ऋचा उदञ्चमुत्तराग्रं विष्टरमास्तीर्य्य, विष्टरम् अधि लक्ष्मीकृत्य आसनस्योपरि उपविशेत् । क्व आस्तीर्य्य ? आसने । कथं ज्ञायते ? "तामह्यमस्मिन्नासने"—इति मन्त्रलिङ्गात् । स खल्वयं मन्त्रः विष्टरस्यासनास्तरणे विनियुक्तः । कुतः ? उपवेशनस्य पूर्व्वमेव सिद्धत्वात् , इति व्याख्यातारः ॥०॥ ६ ॥०॥

द्वौ चेत् पृथगृग्भ्याम् ॥ ७ ॥

चेत् यदि, द्वौ विष्टरौ अर्हयित्वा दत्तौ स्याताम् , तदा पृथक्—नाना, ऋग्भ्याम्—या ओषधीरित्येताभ्यामित्यर्थः । आस्तीर्य्याध्युपविशेत् ,—इत्यनुवर्त्तते । ऋग्द्वयं मन्त्रब्राह्मणादवगन्तव्यम् । अत्र, पृथक्—इति करणात् निवेदनं युगपदवगम्यते । चेत् ,—इति करणाच्च नातीव द्वयोरावश्यकत्वम् ,—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

किं द्वितीयमपि विष्टरमविशेषेणासन एवास्तीर्य्य उपर्य्युपविशेत् ? न। किन्तर्हि ?—

पादयोरन्यम् ॥ ८ ॥

अन्यमपरम्—द्वितीयं विष्टरम्, या ओषधीरितिमन्त्रेण पादयोरधस्तादास्तीर्य्याध्युपविशेदित्यर्थः। पादयोरध आस्तीर्य्य उपरि पादौ तूष्णीं कुर्य्यात्,—इति भट्टभाष्यसरले ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यतोदेवीरित्यपः प्रेक्षेत ॥ ९ ॥

यतो देवीः,—इत्यनेन मन्त्रेण, अपः,—पादप्रक्षालनार्थमुदकम्—पाद्यमित्येतत्। प्रेक्षेत अर्हणीयः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तेनोदकेन खल्वयमर्हणीयः,—

सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत्, दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत् ॥ १० ॥

सव्यं पादम्,—इति मन्त्रेण सव्यं वामं, पादं प्रक्षालयेत्। अनेनैव सूत्रशेषो व्याख्यातः। प्रक्षालयेत्,—इति क्रियाभ्यासः; निर्देशक्रमेण पादयोः प्रक्षालनार्थः। अन्यथा उदक्संस्थतानुरोधात् दक्षिणं प्रक्षाल्य ततः सव्यस्य प्रक्षालनं स्यात्। तच्चानिष्टम्। पठन्ति च।

"पादं प्रक्षालयेद्विप्रो दक्षिणं प्रथमं सदा।
शूद्रस्तु वामं प्रथमं सामवेदी तथा बधूः"।

इति।

"सामगः क्षालयेत् सव्यमादावन्यस्तु दक्षिणम्"।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पूर्व्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण ॥ ११ ॥

पूर्व्वमन्यमिति मन्त्रेण उभौ पादौ शेषेणावशिष्टेनोदकेन प्रक्षालयेत्—अर्हणीयः। सन्निकर्षातिशयाद्दक्षिणस्यैव पादस्य प्रक्षालनं स्यात्,—इति तन्निरासार्थम्—उभौ,—इत्याह। आह। पूर्व्वमन्यमित्युभौ शेषेण,—इति वक्तव्ये, पूर्व्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण,—इति गुरुकरणं किमर्थम्? क्रमविशेषार्थम्,—इति ब्रूमः। कथं नाम? एकैकपादप्रक्षालने यस्य पूर्व्वं प्रक्षालनं यस्य च पश्चात्, उभयपादप्रक्षालनपक्षेऽपि तस्यैव पूर्व्वं तस्यैव च पश्चात् प्रक्षालनम्—इति। तदेतत् क्रमविशेषसूचनार्थं पूर्व्वापरत्वानुकीर्त्तनमिति बोद्धव्यम्। मन्त्रे च पूर्व्वशब्दोऽग्रिमवाची अपरशब्दः पश्चाद्वचनः। तथाच अग्रिमप्रक्षालितमन्यं सव्यं पश्चात् प्रक्षालितमन्यं दक्षिणञ्चोभौ पादाववाननिजे पूर्व्वेणैव क्रमेण प्रक्षालयामि,—इति मन्त्रलिङ्गादपि स एव क्रमोऽवगम्यते। अतएव उदक्संस्थतानुरोधादिह प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य ततः सव्यं प्रक्षालयेदित्ययमपि पक्षो मन्त्रलिङ्गविरोधादेवोपेक्षणीयः। मन्त्रलिङ्गसूचनार्थमेव 'पूर्व्वमन्यमपरमन्यम्'—इति मन्त्रप्रतीकस्योपादानम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसि,—इत्यनेन मन्त्रेण अर्घ्यं यथोक्तलक्षणं प्रतिगृह्णीयात् अञ्जलौ गृह्णीयात् अर्हणीयः । अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि,—इत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयादित्यसङ्गतैषा कल्पना भवदेवभट्टस्य । 'प्रतिगृह्णीयात्' —इत्यस्य अञ्जलौ गृहीत्वा शिरसि दद्यात्,—इति रघुनन्दनव्याख्यानेऽपि प्रमाणं न पश्यामः । मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव शिरस्यर्घ्यं दद्यात्,—इति तु स्यात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ॥ १३ ॥

यशोसि,—इति मन्त्रेणाचमनीयमाचमनार्थमुदकम्, आचामेत् सम्यक् भक्षयेत्,—अर्हणीयः । आचामेत्,—इति करणात्,— वारत्रयमुदकं भक्षयेत्, अथ यथोक्तेन विधिना इन्द्रियाण्युपस्पृशेत्, —इत्यवगच्छामः । 'तच्च सकृन्मन्त्रेण भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत्'—इति भट्टभाष्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

यशसो यशोसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४ ॥

यशसो यशोसि,—इत्यनेन मन्त्रेण मधुपर्कमर्हणीयः प्रतिगृह्णीयात् । अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात्,—इति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तस्य खल्वस्य मधुपर्कस्य,—

यशसो भक्षोसि महसो भक्षोसि श्रीर्भक्षोसि श्रियं मयि धेहीति त्रिः पिबेत् ॥ १५ ॥

यशसो भक्षोसि,—इत्येवमादिना मन्त्रेण, त्रिः—वारत्रयं पिबेत्- दर्हणीयः। आह। समस्तमन्त्राम्नानं किमर्थम्? उच्यते। मन्त्रे भक्षशब्दस्य त्रिः पाठात् त्रिः पानविधानाच्च भक्षशब्दान्तैरेव मन्त्रावयवैः पानं स्यात्,—इत्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्मन्दमतेः। अतस्तन्निरासार्थं मन्त्रान्तेन पानप्रतिपादनार्थम्, समाम्नायप्रज्ञापनार्थञ्च, समस्तमन्त्राम्नानम्। तस्मात्, कौथुमादीनां मन्त्रान्तेनैव पानम्। येषान्तु 'श्रियो भक्षोसि'—इति मन्त्रपाठः, तेषां मन्त्रावयवैरेव पानं स्यात्। तथा च छन्दोगगृह्यान्तरम्। "मधुपर्कं त्रिः पिबेद् यशसो महसः श्रिय इति, तूष्णीं चतुर्थम्" इति। तदत्र[1], मन्त्रप्रतीकोपादानात् प्रतीकैरेव पानमवगम्यते। 'श्रीर्भक्षोसि'—इति खल्वस्मच्छाखायां मन्त्रपाठः।

इदमिदानीमत्र सन्दिह्यते। किं प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिः, उत सकृन्मन्त्रेण पानत्रयम्?—इति। सकृन्मन्त्रप्रयोगः,—इति केचित्। कुतः? "एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवाचनं कृत्वा,"—इति वचनात्। तदसङ्गतम्। कस्मात्? द्रव्यभेदात्। द्रव्यभेदः खल्वत्र भवति। न हि यदेवादितः पिबति, परस्तादपि तदेव पिबति,—इत्यप्रमत्तः शक्नोति वदितुम्। तस्मादस्त्यत्र द्रव्यभेदः। उत्तरत्र तूष्णीमिति करणाच्चात्र प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिमवगच्छामः। आह। मध्ये तर्हि आचमनं प्राप्नोति? अन्यथोच्छिष्टः कथं द्वितीयं तृतीयञ्च पानं करिष्यति, मन्त्रं वा पठिष्यति। उच्यते। उत्तरत्र

आचान्तोदकाय,—इति करणादिहोच्छिष्टतैव न भवतीत्यवगच्छामः। तस्मात्, प्राणाग्निहोत्रवत् सोमभक्षणवच्च अकृताचमनस्यैव मन्त्र-पाठः स्यात्। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च।
अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रो यथा वेदविदो विदुः।
प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैवच।
आस्यहोमेषु सर्व्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः"।

इति। इदमपरं चिन्त्यते। मधुपर्कस्य पिबति—चोदना तावदुप-लभ्यते, मन्त्रे च भक्षशब्दश्रुतिः। तत्र, किं पात्रेण पातव्यम्? आहोस्वित् हस्तेन भक्षयितव्यम्?—इति। तत्र केचिदाहुः। मन्त्रलिङ्गात् प्रसिद्धेश्च हस्तेन भक्षयितव्यम्। पिबति—चोदना तु भोजनधर्म्मस्य पूर्व्वापरद्विराचमनादेर्निवृत्त्यर्थतयाऽप्युपपद्यते,—इति। अपरे ब्रुवन्ति। मन्त्राणामविधायकत्वात् प्रसिद्धेश्चा-नैकान्तिकत्वात् विधिबलीयस्त्वाच्च पात्रेण पातव्यम्,—इति। अन्ये तु मन्यन्ते। मधुसंयोगात् द्रवश्चेन्मधुपर्कः स्यात्, तदा पात्रेण पातव्यम्। अथ दध्नः काठिन्यात् पानानुपपत्तिः, प्रागेव तु कृतान्नस्य, तदा हस्तेन भक्षयितव्यम्—इति। तदत्र भग-वन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्॥ ०॥ १५॥ ०॥

तूष्णीं चतुर्थम्॥ १६॥

मधुपर्कस्य पिबेत्॥ ०॥ १६॥ ०॥

भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १७ ॥

भूयः--पुनरपि, एवकारकरणात्,--तूष्णीमेव, अभिपाय आभिमुख्येन पीत्वा, शेषमवशिष्टं ब्राह्मणाय दद्यात्। तच्च पुत्राय शिष्याय वा, न पुनरविशेषेण यस्मै कस्मैचित्। कथं ज्ञायते? "उच्छिष्टं कस्यचिन्न पातव्यं नापि दातव्यम्"--इति शास्त्रान्तरे अन्यस्मै उच्छिष्टदानस्य अन्योच्छिष्टभक्षणस्य च निषेधनात्। गुर्व्वाद्युच्छिष्टभोजनन्तु प्रसिद्धमेव। तथा स्मृत्यन्तरम्। "नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यादन्यत्र जायापुत्रशिष्येभ्यः"--इति। वशिष्ठोऽप्याह। "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यम्"--इति। तदभावे पुनरब्राह्मणायापि दद्यात्, तच्च अद्भिःसंप्रोक्ष्य,--इति विशेषः। तथाच द्राह्यायणसूत्रम्। "तदभावेऽद्भिः सम्प्रोक्ष्याब्राह्मणाय"--इति। लाट्यायनोऽप्येवमेव सूत्रयाञ्चकार ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्ब्रूयात् ॥ १८ ॥

आचान्तोदकाय अर्हणीयाय। तादर्थ्ये चतुर्थी, क्रियाग्रहणात् वा। आचान्तोदकमर्हणीयमुद्दिश्य,--इति वा वर्णनीयम्। नापितो-गौरिति त्रिर्वारत्रयं ब्रूयात्। आचान्तोदकाय,--इति कुर्व्वन् उच्चैस्त्वं द्योतयति। कथं नाम? यथा खल्वर्हणीयः शृणोति, तथोच्चैर्ब्रूयात्,--इति। एवं खल्वाचान्तोदकार्थता कथनस्य सम्पत्स्यते। अन्ये तु वर्णयन्ति। 'आचान्तोदकाय,--इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। तेन, अर्हणीये आचान्तोदके सतीत्यर्थः',

—इति। मधुपर्कभक्षणे उच्छिष्टता न प्राप्नोति,—इति खल्वाचार्य्य आचान्तोदकाय,—इत्याह। तेन, इतः पूर्व्वं नास्त्येवाचमनम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

नापितेन त्रिर्गौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयः, तमेव नापितम्,—

मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्विषन्तं मेऽभिधेहीति तं जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकमिति ब्रूयात् ॥ १९ ॥

मुञ्च गामिति मन्त्रं ब्रूयात्। आह। समस्तमन्त्राम्नानं किमर्थम्? समाम्नायप्रज्ञापनार्थम्। एवमेव मन्त्रस्य पाठार्थञ्च। तेन, मे,—इत्यादौ निराकाङ्क्षत्वार्थं न नामप्रयोगः। तेन, अमुष्य,—इत्यप्यनूह एव स्यात्,—इति केचित्। ते खलु, 'मेऽभिधेहीति'—इत्यत्र, इति-कारं किमिति न लिखितवन्तः,—इति प्रष्टव्याः। तस्मात्, 'अमुष्य'-पदस्थाने तावदर्हयितुर्नामादेशः कर्त्तव्यः। कुतः? अदःपदस्थाने नामादेशस्य प्रसिद्धत्वात्। "समस्तमन्त्राम्नानं 'जहि' 'अमुष्य'—इति पदयोरन्तरा शब्दान्तराध्याहारशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा, मम विष्णुदत्तस्य च,—इत्येवं प्रयोगः स्यात्। तच्चायुक्तम्। मेऽभिधेहीति मे—शब्देन तदर्थसिद्धेः"—इति केचित्। तेषामपि तदुक्तयैव युक्त्या अध्याहारशङ्काया अप्रसक्तेः समस्तमन्त्राम्नानं किमर्थमिति न विद्मः। मेऽभिधेहीति,—इत्यत्र इतिकरणं किमर्थम्? परस्तान्मन्त्रपदस्य रूपान्तरत्वप्रज्ञापनार्थम्। प्रागितिशब्दप्रक्षेपात् यथापठितानामेव मन्त्रपदानां प्रयो-

गार्थंञ्च। तेन, 'अमुष्य'-परस्थाने नामादेशः स्यात्। तर्हि 'तम्' --इत्यात्रापि स्यात्? नैष दोषः। इतिकरणात् प्राक्तनेन 'द्विषन्तम्'--इति पदेन तस्य सम्बन्धात्।

तस्मादियमेवावधारणा;--'समस्तमन्त्राम्नानं समाम्नायप्रज्ञापनार्थम्। मध्ये इतिकारकरणं ततः प्राक्तनस्य मन्त्रभागस्य यथाश्रुतपाठार्थम्, पराचीनस्य 'अमुष्य' पदस्य स्थाने नामादेशसूचनार्थंञ्च। अन्यस्य पराचीनत्वेऽपि न नामादेशः, प्रमाणाभावात्। नाप्यध्याहारः, समस्तमन्त्राम्नानात्'—इति। तथा च छन्दोगगृह्यान्तरम्। "सञ्चोदितामनुमन्त्रयेत मुञ्च गामित्यमुष्य चेत्यर्हयितुर्नाम ब्रूयात्"—इति। भट्टभाष्येऽप्युक्तम्,—"मेऽभिधेहीत्यत्रेतिशब्दप्रक्षेपात् 'मेऽभिधेहि'-इत्येव प्रयोगः। न तु निराकाङ्क्षीकरणाय मे वक्तुरिति। अमुष्यपदस्थाने अर्हयितुर्नामादेशः"-इति।

अत्र च, पठ्यमानमन्त्रकाण्डे 'इति' पदं न पठ्यते, केवलमाचार्य्येणैव उक्तमर्थं प्रतिपिपादयिषुणा प्रक्षिप्तं तदिति बोद्धव्यम्। भट्टनारायणोऽपि प्रक्षिप्तत्वमितिकारस्य स्पष्टमाचष्टे। व्याख्यातारोऽपि पूर्व्वाचार्य्या एवमेव प्रतिपन्नाः। भवदेवभट्टोऽपि मन्त्रे इतिकारं न लिलेख। यच्च,-उक्तभट्टभाष्यप्रतीकं लिखित्वा, रघुनन्दनेनोक्तम्,--"मेऽभिधेहीत्यत्र भवदेवभट्टेन यत् इतिपदं न लिखितम्, तद् हेयम्, भट्टभाष्यविरोधात्, प्रमाणाभावाच्च",--इति। तदेव हेयम्। कस्मात्? भट्टभाष्यविरोधाभावात्। तत्र खल्वितिशब्दस्य प्रक्षेपत्वकथनादप्युक्तमितिशब्दस्य मन्त्रानङ्गत्वमुक्तम्। प्रमाणञ्चात्र मन्त्रसमाम्नायोऽध्येतृसम्प्रदायश्च। तस्मात्,--भट्ट-

भाष्यपङ्क्तेस्तात्पर्य्यापर्य्यालोचनात् समाम्नायाद्यनवलोकनप्रमादाच्च अप्रमाणं प्रमाणविरुद्धञ्च वर्णितमित्यनादरणीयम् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

ततो नापितेन मुक्तां तामेव गामवलोकयन्नर्हणीयः,—

माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत ॥ २० ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं सर्व्वत्रैवार्हणकर्म्मणि नापितेन गौरित्युक्ते मुञ्च गामित्युक्त्वा माता रुद्राणामित्यनेन तामनुमन्त्रयेदर्हणीयः ? एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदमारभ्यते ,—

अन्यत्र यज्ञात् ॥ २१ ॥

यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । तस्मादन्यत्रैवं कुर्य्यात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

यज्ञे तर्हि किं कुर्य्यात् ? उच्यते ,—

कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥ २२ ॥

यज्ञमधिकृत्य,—इत्यधियज्ञम् । यज्ञमधिकृत्य यदर्हणं क्रियते, तत्र नापितेन गौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयः 'कुरुत'—इति ब्रूयात् । कुरुत आलभध्वमित्यग्निस्वामिप्रभृतयः । "कुरुतेति गवि प्रोक्तायां ब्रूयात्"—इति च लाट्यायनसूत्रम् ॥ ० ॥ २२ ॥ ०॥

कति पुनरर्हणीया भवन्ति ? उच्यते,—

षड़र्घ्यार्हा भवन्ति ॥ २३ ॥

अर्घ्यमर्हणम्। तदर्हन्तीत्यर्घ्यार्हाः। ते खल्विमे षट्सङ्ख्याका-भवन्ति ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

त इमे षड़र्हणीया नामतो निर्दिश्यन्ते,—

आचार्य्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियो-ऽतिथिरिति ॥ २४ ॥

आचार्य्यः,—

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते"।

इत्युक्तलक्षणः। ऋत्विक्,—

"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते"।

इत्युक्तलक्षणः। स्नातकास्त्रयो व्याख्याताः। राजा अभिषेकादि-गुणयुक्तो नरेश्वरः। विवाह्यो विवाहयितव्यो जामाता,—इत्येतत्। प्रियः,—विद्यातपःप्रभृतिर्गुणैः प्रीतिविषयोऽतिथिर्यथोक्तलक्षणः। इत्येते षड़र्घ्यार्हा नामतो निर्दिष्टाः। प्रियः—इति विशेषणात् विद्यादिगुणवानेवातिथिरर्घ्यार्हो भवति, न यः कश्चित्,—इति दर्शयति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

किमेतानाचार्य्यादीन् सकृदेवार्हयेत्? न। किन्तर्हि?,—

परिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २५ ॥

परिगतः संवत्सरो येषां, तान् परिसंवत्सरान् आचार्य्यादीन् अर्हयेयुः । 'पुनर्',—इति पराचीनमिहाप्यन्वीयते । मध्यमणिन्यायात् । तेन, एकस्मादर्हणकालादारभ्य संवत्सरादूर्द्धमागतानेतानाचार्य्यादीन् पुनरर्हयेयुरित्यर्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २६ ॥

यज्ञविवाहौ व्याख्यातौ । तयोर्निमित्तभूतयोः संवत्सरमध्येऽप्यागतानाचार्य्यादीन् पुनरर्हयेयुः । अपर आह । 'यज्ञविवाहयोर्निमित्तयोरर्व्वागपि संवत्सरादृत्विगाचार्य्यौ प्राप्तौ पुनरर्हयेयुः',—इति । चः समुच्चये परिसंवत्सरकालमेव समुच्चिनोति । पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च,—इति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

अत्रैव शिवम् ।

शाण्डिल्यस्य महामुनेरकलुषे वंशे प्रसंशोत्तरे
क्षीराब्धावकलङ्कमञ्जुलवपुः कान्तः कलानां निधिः ।
वाक्पीयूषकरैर्हरन्नतितरां चेतांस्यरीणामपि
शान्तोऽभूत् परमात्मबोधनिपुणोभोगेष्वनासक्तधीः ॥

राधाकान्तो निरवधि मतः सर्व्वथा सज्जनानां
मेधोत्कर्षप्रथितमहिमा धीमतामग्रगण्यः ।
शास्त्रालापव्यसनरसिकः सन्निवृत्तोऽन्यदोषात्
साक्षात् दोषाकर इव सतामाकरो ऽभूद्गुणानाम् ॥

सिद्धान्तवागीश इति प्रसिद्धो-
यः सर्व्वसिद्धान्तगणेष्वभिज्ञः ।
काले मितं वाक्यमुदर्कपथ्यं
यश्चोपदेष्टाऽऽगमवज्जनानाम् ॥

कृपापारावारः स खलु शरणं रूढ़विपदां
परानिष्टद्वेष्टा परमभिनिविष्टः श्रुतिविधौ ।
स्फुरद्भक्तिश्रद्धाविमलमतिरुच्चैर्गिरिसुता-
पदाम्भोजद्वन्द्वप्रचुरमकरन्दे मधुकरः ॥

योऽध्यापयामास परःसहस्रा-
ननन्यकाम्यानपि शिष्यसङ्घान् ।
यश्चान्तकाले विससर्ज्ज देहं
सुरापगातीररसान्तरस्थः ॥

अद्वैतवादनिरतो नवावतार इव भक्तियोगस्य ।
अपरिमितो यत्प्रेमा रोमाञ्चमिषादलक्षि वाह्येऽपि ॥

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्त्तिते विश्वपतेः प्रसङ्गे ।
वाष्पप्रपूरः परितः प्रसर्पन्
वपुर्विभोः प्लावयतिस्म यस्य ॥

श्रीचन्द्रकान्तनामा ब्रह्मविदः कौथुमो धरादेवः ।
तस्मान्महानुभावात्तर्कालङ्कारलाञ्छनो जातः ॥
सोऽयं ब्रह्ममयीसुतो मतिमतामाराधनेषूत्सुकः
पित्रैवामरगुर्व्वनूनमतिना भूयो विनीतोऽस्मृशत् ।

तस्योच्चैश्चरणारविन्दकृपयाऽन्येषां गुरूणान्तथा
किञ्चिद्बोधलवोदयातिचपलः शार्दूलविक्रीड़ितम् ॥
कामरूपब्रह्मपुत्रावन्तरा कैकयेषु यः।
पुण्ये सेरपुरे रम्ये करोति वसतिं द्विजः ॥

श्रीमद्विजयिनी देवी साम्प्रतं भारतेश्वरी।
यद्वङ्गसाम्राज्यगतं तद्रक्षाधिकृताज्ञया ॥
मन्वादीनां सम्यक् तथा वचांसि च निबन्धकर्तृणाम्।
बुद्ध्या विचार्य्य भूयो मीमांसाद्वितयमप्यथालोच्य ॥
गौतमकणादतन्त्रमवलोक्य कपिलमुनिरचिततन्त्रमपि।
अपि च पतञ्जलितन्त्रं सामानि विशेषतः समालोच्य ॥
लाट्यायनीयकल्पं द्राह्यायणरचितमाश्वलायनकृतम्।
गृह्यान्तरकर्तृणां परिशिष्टकृताञ्च विचार्य्य वचः ॥

रचयाञ्चकार भाष्यं कठिनच्छन्दोगगृह्यसूत्रेषु।
श्रीचन्द्रकान्त एतत्तरलाल्पमतिर्यथाबुद्धि ॥
वेदाङ्कशैलचन्द्रे शकनरपतिहायने समाप्तैषा।
आश्विनमङ्गलवारे रसेन्दुदिवसे कृतिस्तस्य ॥

स्खलितं यदत्र दैवात्तदखिलमखिलेश्वरः शमं नयतु।
प्रीणातु परपिताऽसौ बालकपरिचापलादस्मात् ॥

मन्दोत्तममध्यानामुपासकानामनुग्रहार्थं यः।
धत्ते विविधशरीरं स हरतु दुरितं ममेशानः ॥

यस्याज्ञाविवशाऽचलापि चलति भ्राम्यन्ति शून्ये ग्रहा-
वातो वाति तपत्यथापि तपनो मृत्युस्तथा धावति।

य: सर्व्वत्र गतोपि नैव सुमहानप्यन्तिके लक्ष्यते
सोऽयं श्रीपरमेश्वर: प्रकुरुतादन्तेऽपि मे मङ्गलम् ॥
पित्रोश्चरणसरोजं विकसतु हृदये ममानिशं वल्गु ।
तमसां विघटनदक्षा: स्फुरन्ति नखरेन्दवो यत्र ॥
सन्त: सन्ति जगत्सु ये परगुणं दोषोत्करैरावृतं
सम्राघं परिशोध्य साधु बहुलीकुर्व्वन्ति निर्व्वासना: ।
तेषां तद्व्रतमेव, तेषु विफला सत्यं कृपाप्रार्थना
तद्भक्तिप्लुतमानसास्तु शिरसा तेभ्यो नमस्कुर्म्महे ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थ: प्रपाठक: ॥ ० ॥

समाप्तञ्चेदं गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यम् ॥ ० ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

———

	Rs.	
Nyāyavārtilla (Text) Fasc. 1-6 @ /10/	3	12
*Nirukta, (Text) Vol. IV., Fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nītisāra, Fasc. 2-5, @ /10/ each	2	8
Nityacārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /10/ each	4	6
Nityacraāpradiph, Fasc. 1-8 @ /10/-	5	0
Nyāyabindutikā, Fasc 1	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	5	0
Padumawati, Face. 1-5 @ 2/	10	0
Paricista Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Prāk ta - Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II Fasc 1, @ 1/-	1	0
Prāk ta Laksanam, Fasc. 1 @ 1/8/-	1	8
Parācara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ /10/ each	19	6
Sānkhya Sūtra V tti, Fasc. 1-4 @ /10/	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vejay, Fasc. 2-3 @ /10/	1	4
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/	1	4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6	3	12
Sucruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4	2	8
*Taittereya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
* Ditto Brāhman, Fasc. 6-25 @ /10/-	12	8
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1 3 @ /10/-	1	14
Tāndya Brāhman, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	7	8
Tattva Cintāmanī, Vol. I, Fasc. 1-9 : Vol. II, Fasc. 2-10, ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V. Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattvārthādhigama Sutrom, Fasc. 1-3	1	14
Trikānda-Mandanom, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Uwāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1	0	10
Varsa K yā Kaumudi, Fasc 1-6 @ /10/	3	12
*Vāyu Purāna, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7 , @ /10/ each	6	14
Vidhāno Pārigāt, Fasc 1-8 : Vol II Fasc 1	5	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
V hat Sayambhū Purāna, Fasc. 1-6	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each ...	1	14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Śīn, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Rtogs *brjod dpag hkhari* Śīn (*Tib.* & *Sans.* Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0

Arabic and Persian Series.

Ālamgīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each ...	8	2
Āl-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	3	0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each	34	0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/ ...	15	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /10/	11	14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc 1-21 @ 1/8/- ...	31	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

		Rs	
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ...	...	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or Ṭūsy's list of Shy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1-9 @ /10/ each ...	...	5	10
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	...	2	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /12/	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each ...	...	7	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	1	14
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each ...	...	51	0
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III. Fasc. 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 ; @ 1/- each ...	...	35	0
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3	2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each ...	...	9	6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each ...	...	15	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each ...	...	11	14
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	3	12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	...	0	10
Niẓāmī's -Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	1	8
Riyāẓu-s-Salāṭīn Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3	2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/ ...	...	5	0
Tabaqāt-i-Nāṣirī, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each ...	...	14	0
Ditto Index	...	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barni Fasc 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	...	3	0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (English) Fasc. 1	...	1	0
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members ana Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883 ... 3 0
   A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., *J.A.S.B.*, 1878) 4 0
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No. *J.A.S-B.*, 1875) 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidopters, Parts I—III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös 10 0
11. Ditto Grammar ,, ,, ... 8 0
12. Kacmīracabdāmrta, parts I and II @ 1/8/ 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson... ... ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kacmīr, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... ... 4 0
15. Persian Translation of Hāji Bābā of Ispāhān, by Hāji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1–34 @ 1/ each 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by *Dr.* R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.